

Л. 632.767

(4) 1395

БЕЛАРУСКАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК
ІНСТЫТУТ ЭКОНОМІКІ
ЭКОНОМІЧНАЯ БІБЛІОТЭКА
Пад рэдакцыяй проф. Т. ДОМБАЛЯ

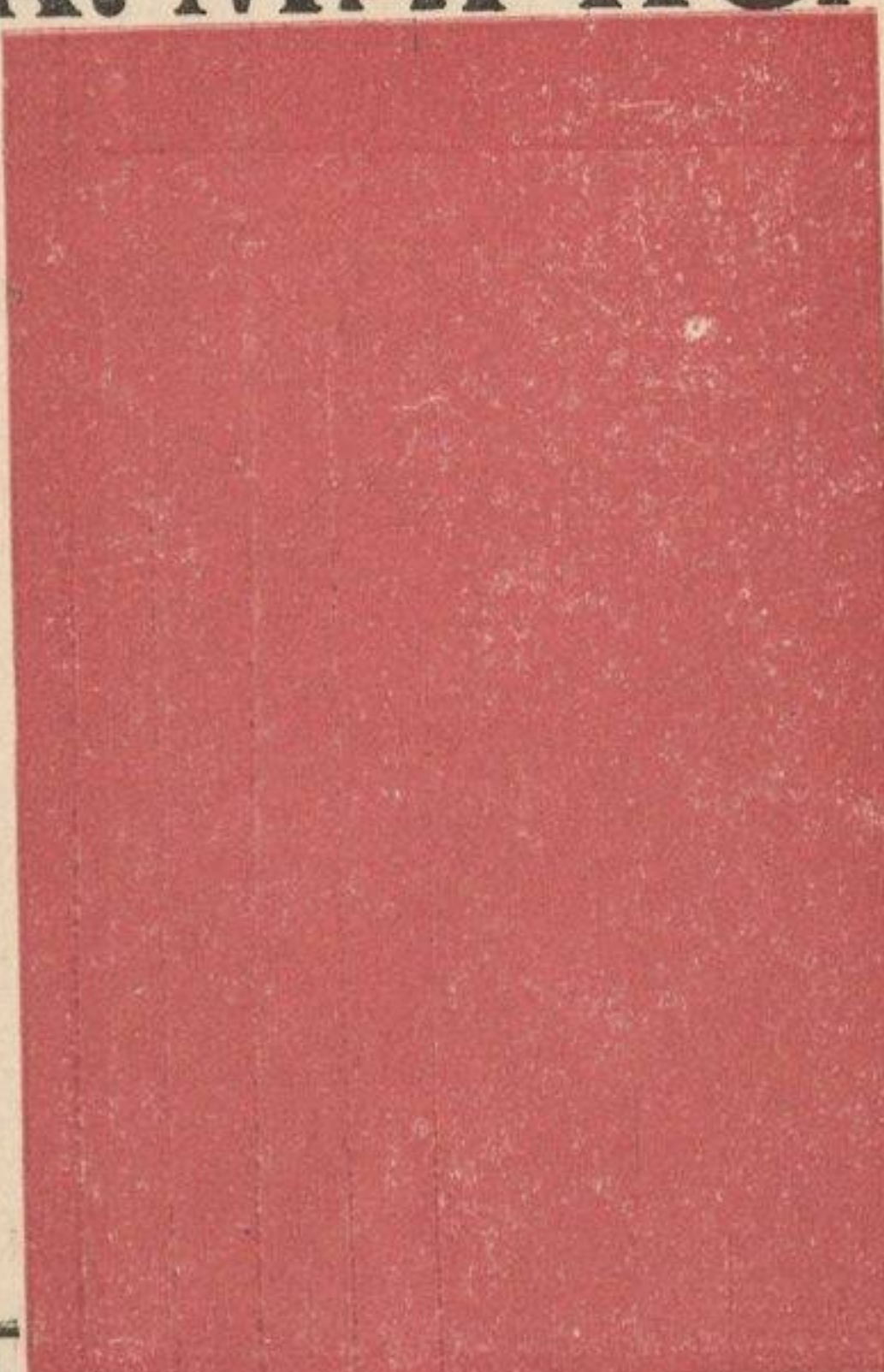

В. ЛІБКНЭХТ

ЖЫЦЬЦЁ І

ДЗЕЙНАСЬЦЬ

К. МАРКСА

СЭРЫЯ № 1

КНІГА № 2

М Е Н С К 1 9 3 3

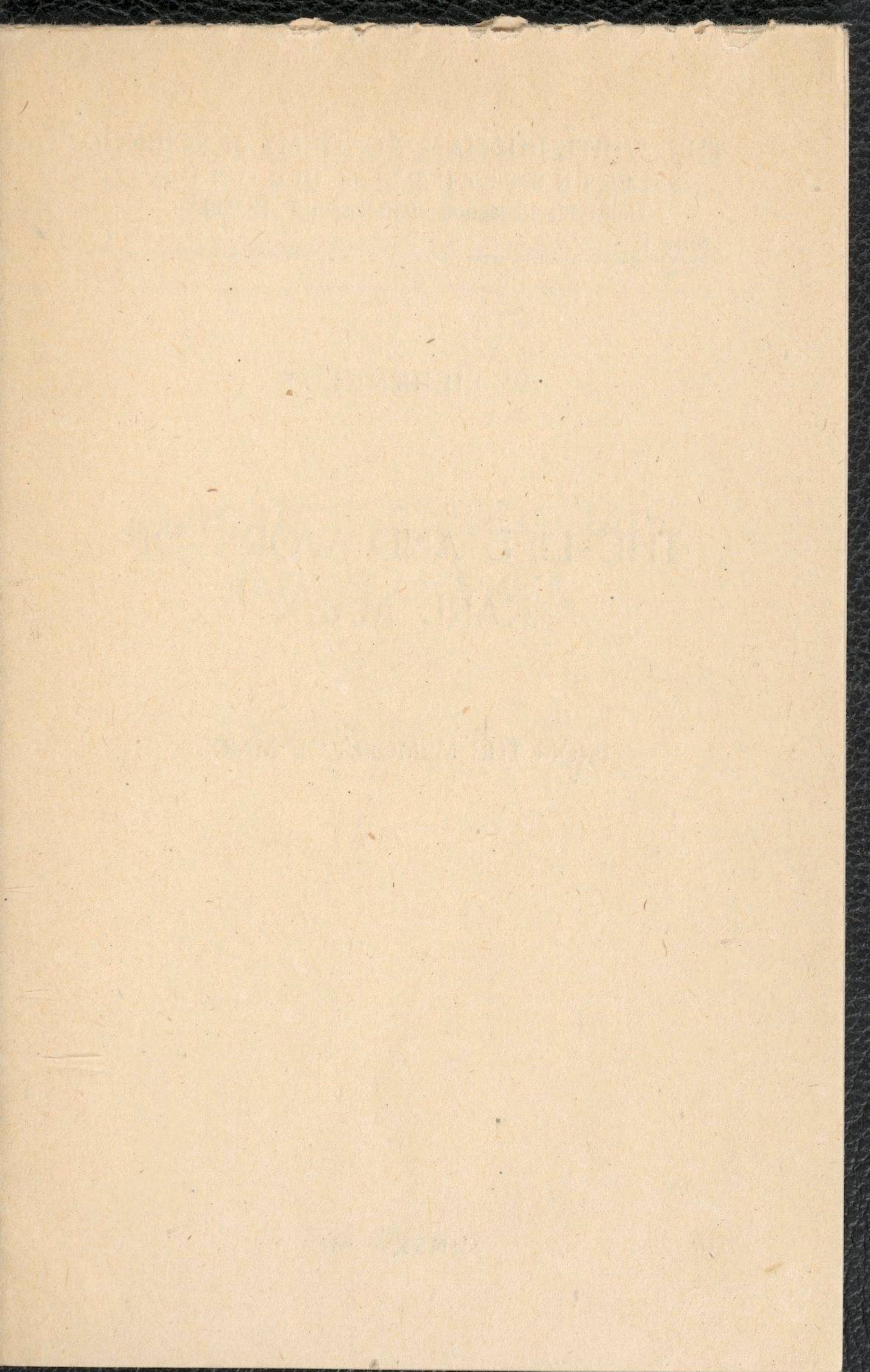
1850

1851

1852

1853

1854

THE WHITE-RUSSIAN ACADEMY of SCIENCE
THE INSTITUTE of ECONOMY
Under the Redaction of Professor T. DOMBAL.

Series I

№ 2

Wilhelm
W. LIEBKNECHT

THE LIFE AND WORK OF
KARL MARX

FROM THE MEMOIRS OF MARX.

MINSK—1933

БЕЛАРУСКАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК
І Н С Т Ы Т У Т Э К О Н О М І К І
Э К О Н О М І Ч Н А Я Б І Б Л І О Т Э К А
Пад рэдакцыяй проф. Т. ДОМБАЛЯ

Сэрыя I

№ 2

В. ЛІБКНЭХТ

ЖЫЦЬЦЁ І ДЗЕЙНАСЬЦЬ
КАРЛА МАРКСА

З УСПАМІНАЎ АБ МАРКСЕ

МЕНСК — 1933

Адказы рэдактар проф. Т. Ф. Домбаль.
Стыльрэдактар Н. Янчанка.
Тэхн. рэдактар Ул. Сьвірыдаў.
Адказы корэктар Я. Раманоўская.

Здана ў друк 20/III 1933 г.
Вышла з друку 10/IV 1933 г.

И. 632.767

ПЕРШАЯ СУСТРЭЧА З МАРКСАМ

Мая дружба з дзвюма старэйшымі дачкамі Маркса, якія былі тады ва ўзросьце 6 і 7 год, пачалася некалькі дзён пасля таго, як я ўлетку 1850 г. з Швайцарыі, дакладней з адной з турмаў „свабоднай Швайцарыі“, прыехаў з прахадным пасьведчаньнем у кішэні праз Францыю ў Лёндан. Сям'ю Маркса я сустрэў на летнім сьвяце Комуністычнага адукацыйнага рабочага саюзу—ня памятаю, менавіта дзе, у Грынвічы ці ў Хэмптон-Корце—у ваколіцах Лёндану. „Папаша Маркс“, якога я ўбачыў першы раз, адразу-ж прыцягнуў мяне да суромага экзамену, пільна глядзеў мне ў вочы і даволі падрабязна аглядзеў маю галаву. Да гэтай опэрацыі мяне ўжо прывучыў друг Густаў Струвэ, які з асаблівай прыемнасьцю выбіраў мяне ахвярай сваіх фрэналёгічных заняткаў, бо ўпарта сумняваўся ў маіх „моральных асновах“. Аднак экзамен прайшоў здавальняюча, я вытрымаў погляд гэтага чалавека з галавою ільва і сінявата-чорнай ільвінай грывай. Экзамен ператварыўся ў ажыўленую вясёлую гутарку і хутка мы апынуліся ў самым цэнтры радаснага сьвяточнага натоўпу—пры гэтым Маркс быў адным з самых ажыўленых,—тут я зараз-жа пазнаёміўся з г-жай Маркс, з Ленхэн, вернай іх дапаможніцай з юных гадоў і з дзецьмі. З гэтага дня я стаў у Маркса сваім чалавекам і бываў у іх кожны дзень. Яны тады жылі на Дзінстрыце, адной з бакавых вуліц Оксфордстрыту, я памясьціўся па-суседзтву, на Чэрчстрыце.

ПЕРШАЯ РАЗМОВА

Мая першая працяжная размова з Марксам адбылася на другі дзень пасля нашай сустрэчы на загарадным сьвяце Комуністычнага адукацыйнага рабочага саюзу. Там, вядома, ня было мажлівасьці сур'ёзна пагаварыць і Маркс запрасіў мяне на другі дзень у памяшканьне саюзу, куды павінен быў прыйсьці і Энгельс. Я зьявіўся некалькі раней умоўленага часу; Маркса яшчэ ня было, я сустрэў некалькі старых знаёмых і захапіўся жвавай размовай з імі, калі Маркс стукнуў мяне па плячу, па-таварыску прывітаўся са мной. Энгельс, сказаў ён мне, у прыёмнай, дзе нам будзе спакайней.

Я ня ведаў, што такое прыёмная, і мне здавалася, што ўласна зараз і пачнецца „галоўны“ экзамен; аднак я даверліва пайшоў за Марксам. Маркс, які зрабіў на мяне такое-ж прыёмнае ўражаньне, як і напярэдадні, уладаў здольнасьцю выклікаць даверлівасьць. Падхапіўшы мяне пад руку, ён павёў мяне ў прыёмную, дзе Энгельс, прыгатаваўшы ўжо шклянку цёмнага піва, сустрэў мяне вясёлымі жартамі. Мы жвава заказалі Эмі, спрытнай кельнершы, „матар‘ял“ для выпіўкі, а таксама і для яды—у нас эмігрантаў пытаньне жалудку адыгрывала вялікую ролю, — зараз-жа зьявілася піва, і мы ўселіся,—я на адным баку стала, а Маркс і Энгельс насупраць мяне. Масыўны стол з чырвонага дрэва, бліскучыя валавяныя кубкі, пенячаяся піва, засмакаваньне сапраўднага ангельскага ростбіфу з гарнірам, доўгія гліняныя люлькі, якія так і вабілі закурыць,—усё гэта стварыла такую прыёмную абстаноўку, што я мімаволі ўспомніў малюнак з ангельскай ілюстрацыі да Дзікенса. Але-ж экзамен усё-ж такі павінен быў адбыцца. Ну што-ж, як-небудзь вылезу. Размова ажыўлялася ўсё больш...

Да маёй сустрэчы з Энгельсам у Жэнэве, за год да таго, мне ні з ім, ні з Марксам не давялося асабіста сустракацца. З прац Маркса я чытаў толькі яго артыкулы ў парыскіх штогодніках і „Убоства філэзофіі“, а з твораў Энгельса— „Становішча рабочай клясы ў Англіі“. „Комуністычны маніфэст“, будучы комуністам з 1846 г., я дастаў толькі неўзабаве да сустрэчы з Энгельсам, пасля кампаніі за імперскую констытуцыю, хоць я, вядома, і чуў аб ім і раней і ведаў яго зьмест. „Новую Рэйнскую газэту“ мне даводзілася бачыць толькі выпадкова: на працягу 11 месяцаў яе існаваньня я знаходзіўся або за межамі, або ў турме, або ў хаатычных умовах бурнага жыцьця інсургента.

Абодва мае экзаменатары падазравалі мяне ў архібуржуазным „дэмакратызьме“ і „паўднёва-германскай сантымэнтальнасьці“. Многія з маіх выказваньняў аб людзях і рэчах падпалі вельмі рэзкай крытыцы... Але-ж наогул экзамен прайшоў даволі здавальняюча і размова паступова перайшла на іншыя тэмы. Неўзабаве мы зачалі прыродазнаўства і Маркс зьдзекваўся над пераможнай рэакцыяй у Эўропе, якая ваабражае, што рэволюцыя задушана і не здагадаецца, што прыродазнаўства падрыхтоўвае новую рэволюцыю. Цараваньне яго вялікасьці Пару, які перавярнуў увесь сьвет у мінулым стагодзьдзі, скончылася: на яго месца стане нязьмерна больш рэволюцыйная сіла—*электрычная іскра*. Тут Маркс з нязвычайным натхненьнем раскажаў мне, што некалькі дзён таму назад на Рыджэнстрыце была выстаўлена модель электрычнай машыны, якая везла цягнік. „Цяпер задача вырашана і вынікі гэтага факту не паддаюцца ўліку. Няўхільным вынікам эаномічнай рэволюцыі будзе рэволюцыя політычная, бо яна зьяўляецца адбіткам першай“. У тым, як Маркс гаварыў аб гэтым дасягненьні навукі і мэханікі, увесь яго сьветапогляд, асабліва так званае цяпер *матар‘ялістычнае разу-*

меньне гісторыі, выступала з такой яскравасьцю, што нязначныя сумненні, якія яшчэ ў мяне заставаліся, расьсеяліся, як дым. У той вечар я не папаў дахаты—мы гаварылі, сьмяяліся і пілі да позьняга ранку і сонца ўжо стаяла высока на небе, калі я лёг у пасьцель. Але-ж доўга я не пралежаў; я ніяк ня мог заснуць. Галава была занадта поўна ўсім тым, што я чуў; неспакойны рой думак выгнаў мяне зноў на вуліцу. Я пабег на Рыджэнстрыт, каб паглядзець модель гэтага сучаснага траянскага каня, якога буржуазнае грамадства ў самагубным асьляпленні, як калісьці траянцы і траянкі, радасна ўводзіла ў свой Іліён і які нёс яму з сабой пэўную пагібель.

Густы натоўп народу паказаў мне вітрыну, у якой была выстаўлена модель. Я праціскаўся ўперад, і сапраўды—за шклом хутка бегаў паравоз з вагонамі.

Гэта было ў 1851 годзе—у пачатку ліпня...

МАРКС—ВУЧЫЦЕЛЬ І ВЫХАВАЎЦА РЭВОЛЮЦЫЯНЭРАЎ

„Мавр“, які, як старэйшы за нас на 5-6 гадоў, адчуваў за сабой у адносінах да нас, „маладых“, усе перавагі сталага ўзросту, карыстаўся кожным выпадкам, каб прашчупаць нас, а асабліва мяне. Пры яго надзвычай вялікай начытанасьці і казачнай памяці, шмат каму з нас прыходзілася солана. Як ён кожны раз цешыўся, задаўшы якому-небудзь „студэнтку“ далікатнае пытаньне, ён тут-жа, на ім—in сог-роге vili—даводзіў усю нікчэмнасьць нашых унівэрсытэтаў і акадэмічнай адукацыі.

Але-ж ён таксама і *выхоўваў*, і *выхоўваў* плянава. Аб ім я магу сказаць у дваякім сэнсе, і ў больш вузкім, і ў больш шырокім, што ён *быў маім вучыцелем*. І яму трэба было падпарадкавацца ва ўсіх галінах. Аб політычнай эканоміі я ўжо не гавару. У папскім палацы не гавораць аб папе. Аб яго лекцыях па політычнай эканоміі ў саюзе камуністаў я скажу ніжэй. Старыя і новыя мовы ён ведаў надзвычайна. Я быў філёлёгам і ён радаваўся, як дзіця, калі яму даводзілася паказаць якое-небудзь труднае месца ў Арыстотэля ці Эсхіля, у якім я адразу ня мог разабрацца. Як ён прабраў мяне аднаго разу за тое, што я ня ведаю... гішпанскае мовы. У адзін момант выцягнуў ён з кучы кніжок Дон-Кіхота і тут-жа даў мне ўрок. З дытцаўскай параўнаўчай граматыкі романскіх моваў я ўжо ведаў асновы граматыкі і структуры слоў і таму справа пайшла даволі гладка пад выдатным кіраўніцтвам Мавра і з яго клапатлівай дапамогай у тых выпадках, дзе я застанаўліваўся і спатыкаўся. І які ён быў цярплівы ў выкладанні—ён, звычайна такі бурна-нецярплівы. Толькі наведвальнік, які прышоў, паклаў канец нашаму ўроку. Кожны дзень Маркс правяраў мяне і я павінен быў перакладаць яму што-небудзь з Дон-Кіхота або іншай гіш-

панскай кніжкі—да тэй пары, пакуль мае веды не здаліся яму дастатковымі.

Маркс быў выдатным знаўцам моваў—праўда, больш новых, чым старажытных. Нямецкую граматыку Грыма ён ведаў з усімі падрабязнасцямі, а ў нямецкім слоўніку братоў Грым разьбіраўся лепш за мяне, філёлёга. На ангельскай і французскай мовах ён пісаў як ангелец або француз,—праўда, з вымаўленьнем справа стаяла крыху горш. Яго артыкулы для Ньюёрскай „Трыбуны“ былі напісаны на клясычнай ангельскай мове, яго „Убоства філэзофіі“ было напісана на клясычнай французскай мове. Адзін з яго прыяцеляў-французаў, якому ён даў рукапіс на прагляд перад друкаваньнем, зрабіў у ім вельмі мала выпраўленьняў.

Таму, што Маркс разумеў *істоту* мовы і займаўся яе паходжаньнем, разьвіцьцём і структурай, яму вывучэньне моваў давалася зусім лёгка. У Лёндане ён вывучаў яшчэ расійскую мову, а пад час Крымскай вайны меркаваў заняцца вывучэньнем арабскай і турэцкай моваў, але-ж гэта не адбылося. Як і ўсякі, хто хоча ў сапраўднасьці аўладаць мовай, ён надаваў галоўнае значэньне чытаньню. Той, у каго добрая памяць, а Маркс уладаў рэдкай памяцьцю, ніколі нічога не прапускаючы, шмат чытаючы, хутка аўладае слоўным матар'ялам і зваротамі гутаркі данае мовы. Пасьля гэтага практычна аўладаць мовай ня так ужо цяжка.

У 1850 і 1851 гг. Маркс прачытаў *курс лекцый на політычнай эканоміцы*. Ён з вялікай неахвотай пайшоў на гэта, але-ж, прачытаўшы спачатку некалькі прыватных лекцый у вузкім коле сваіх прыяцеляў, ён па нашай просьбе згадзіўся нарэшце выступіць перад больш шырокай аўдыторыяй. У гэтых лекцыях, якія ўсім, хто меў шчасьце іх праслухаць, далі вялізарную ўцеху, Маркс ужо поўнасьцю разгарнуў у асноўных рысах сваю сыстэму так, як яна пабудавана ў „Капітале“. У перапоўненай залі „Комуністычнага рабочага адукацыйнага саюзу“, які ў тых часы зьмяшчаўся яшчэ на Ціндмінстрыце,—у той-жа залі, дзе паўтара гады таму назад быў прыняты Комуністычны маніфэст,—Маркс выявіў выдатны талент популярызатара. Маркс быў ярым праціўнікам вульгарызацыі, г. зн. фальсыфікацыі і апашленьня навукі; але ніхто ў большай ступені, чым ён, не аўладаў здольнасьцю ясна выражацца. Яснасьць мовы—вынік яснага мышленьня, а ясная думка няўхільна абумаўляе і ясную форму.

Маркс выкладаў мэтодычна; ён вымаўляў фразу коратка і потым растлумачваў яе больш ці менш падрабязна, імкнучыся пазбавіцца ўсіх незразумелых для рабочых выказаў. Потым ён прапанаваў слухачом задаваць яму пытаньні, калі пытаньняў ня было, ён пачынаў экзаменаваць і рабіў гэта з такім пэдагогічным мастацтвам, што ад яго не хаваўся ніводзін прабел, ніводнае непаразуменьне. Калі я аднаго разу выказаў здзіўленьне з прычыны гэтага мастацтва, дык мне казалі, што Маркс чытаў лекцыі яшчэ ў *Брусэльскім*

рабочым саюзе. Ва ўсякім разе ён уладаў усімі данымі надзвычайнага выкладчыка. У часе заняткаў ён зварочваўся таксама і да дапамогі чорнае дошкі, на якой пісаў формулы— між іншым усім нам вядомыя формулы з першых старонак „Капіталу“.

Вельмі шкада, што курс яго лекцый цягнуўся толькі паўгода ці нават і менш. У Комуністычны саюз пралезьлі элемэнты, якія былі Марксу не па душы. Пасьля таго, як хваля эміграцыі спала, саюз звужаўся і набыў некалькі сектанцкі характар—старыя вэйтлінгіянцы і кабэтысты зноў паднялі галаву і Маркс, якога не задавальняла такое вузкае поле дзейнасьці і перад якім стаялі больш важныя задачы, чым вымятаньне старога сьмецьця, адхіліўся ад саюзу...

Пурызм Маркса ў пытаньнях мовазнаўства і стылю (гл. аб гэтым ніжэй) даходзіў іншы раз да пэдантычнасьці. Мой верхня-гэсэнскі дыялект, які ад мяне—ці ад якога я ўпарта не хацеў адвязацца, каштаваў мне бязлічых вымоў. Я адзначаю гэтую дробязь толькі таму, што яна паказвае, да якой ступені Маркс адчуваў сябе *настаўнікам* у адносінах да нас „моладзі“.

Гэта выяўлялася, вядома, і ў іншым выглядзе. Ён быў *надзвычайна* вымагальным. Калі ён заўважваў які-небудзь прабел у ведах, ён настойліва патрабаваў яго папаўненьня, для чаго даваў усё патрэбныя парады. Застаючыся з намі сам на сам, ён рабіў сапраўдныя экзамены, і гэтыя экзамены былі ня жарты. Марксу нельга было „туман пускаць“. Калі-ж ён заўважваў, што ўсе яго вымаганьні і парады ня прыносяць карысьці, дык і дружбе прыходзіў канец. *Мы лічылі за гонар* быць пад яго „муштрам“. Ніколі мае наведваньні не праходзілі без таго, каб я чаму-небудзь не навучыўся...

У тыя часы толькі нязначная меншасьць нават і ў асяродзьдзі рабочае клясы дарасла да соцыялізму, а сярод самых соцыялістаў,—соцыялістаў у навуковым духу Маркса, у духу „Комуністычнага маніфэсту“—была ў сваю чаргу меншасьць. Асноўная маса рабочых, паколькі яна наогул абудзілася для політычнага жыцьця, засталася ў палоне сантымэнтальна-дэмакратычных пажаданьняў і фраз, так характэрных для руху 1848 г. з яго пролёгам і эпілёгам. Ухвала натоўпу, популярнасьць былі для Маркса довадам, што чалавек трапіў на памылковы шлях і ўлюбёнай яго прыказкай былі пагардлівыя словы Дантэ:

„Segui il tuo corso e lascia dir le genti“.

„Ідзі сваім шляхам, і няхай людзі гавораць, што хочуць“.

Як часта ўжываў ён гэты верш, якім заканчваецца і яго прадмова да „Капіталу“. Ніхто ня можа абыяка адносіцца да ўдараў, штуршкоў, укусаў камароў і клапаў, і як часта Маркс, які на сваім шляху сустракаў нападкі з усіх бакоў, які мучыўся клопатамі аб штодзённым кавалку хлеба, якога не зразумелі масы працоўных, для вызваленчай барацьбы якіх ён у начным зацішшы наточваў зброю, якога ня толькі не разумела, але часамі і груба адштурхвала гэтая самая

маса, якая бегла за пустымі фразёрамі, двудушнымі здраднікамі ці, нават, проста за выразнымі ворагамі,—як часта ён у цішыні свайго беднага, сапраўды пролетарскага габінэту, падбадзёрваў сябе словамі вялікага флёрэнтыйца, знаходзячы ў іх сьвежыя сілы.

І ён ня даў зьбіць сябе з свайго шляху. У процілегласьць прынцу з „Тысячы і адной ночы“, які згубіў перамогу і нагароду за яе толькі таму, што ён стаў палахліва аглядацца, перапалохаўшыся шуму і зданяў навокал сябе,—Маркс ішоў уперад, ня зводзячы погляду з зьяючай наперадзе мэты. Яго не палохала тое, што „гавораць людзі“ і каб „зямная куля завалілася і абярнулася ў руіны“, дык і гэта ня спыніла-б яго на яго шляху...

Калі ён ненавідзеў популярнасьць, дык пагоця за популярнасьцю прыводзіла яго ў ярасць. Да красамоўцаў ён адчуваў агіду, і гора таму, хто ў яго прысутнасьці адгаварваўся толькі фразамі. Тут ён быў бязьлітасным. „Фразёр“ было ў яго самым сварлівым словам, і каго ён раз назваў фразёрам, з тым ён парываў назаўсёды. „Трэба думаць лёгічна і ясна выказваць сваю думку“—газарыў ён нам, „маладым“, пры кожным зручным выпадку і прымушаў нас вучыцца.

К таму часу была пабудавана прыгожая чытальня Брытанскага музэю з яе невычарпальнымі кніжнымі багацьцямі, і вось туды, дзе ён сам праводзіў цэлыя дні, Маркс гнаў і нас. *Вучыцца! Вучыцца!* Такі быў катэгорычны імператыў, які ён часта выказваў нам, але які заключаўся ўжо ў яго асабістым прыкладзе і нават у адным толькі відовішчы гэтай сталай магутнай работы вялікага розуму.

У той час як іншыя эмігранты з дня на дзень складалі пляны перавароту сьвету і адурманьвалі сябе гашышам, фразай: „заўтра пачнецца“,—мы, „шэрая банда“, „бандыты“, „падонкі чалавецтва“, сядзелі ў Брытанскім музэі, імкнучыся набрацца ведаў і падрыхтаваць зброю для будучых боек.

Іншы раз ня было чаго перакусіць, але-ж гэта не перашкаджала нам ісьці ў музэй; там-жа былі выгодныя крэслы, а зімою было прытульна і цёпла, ня так як дома,—калі ў каго наогул існаваў „дом“ ці „дамашні камін“.

Маркс быў сярдзітым вучыцелем: ён ня толькі прымушаў вучыцца, але і правяраў, ці сапраўды мы вучыліся.

Маркс, як вучыцель, уладаў дзьвюма рэдкімі якасьцямі: ён умеў быць строгім, не зьбянтэжваючы, і прымушаў нас да *самакрытыкі*, не дапушчаў, каб мы задавальняліся ўжо дасягнутым. Їдылічную спаглядальнасьць ён жорстка хвастаў сваёй насьмешкай.

СТЫЛЬ МАРКСА

Існуе думка, што ў Маркса ня было „стылю“,—ці, калі і быў, дык надта дрэнны стыль. Так гавораць людзі, якія не разумеюць, што такое стыль, красамоўцы і фразёры, якія не зразумелі і ня здольны зразумець Маркса, ня здольны

сьледваць за ўзьлётам яго думкі, падымацца разам з ім на высачэзныя вяршыні пазнаньня і палу і спускацца ў найглыбейшае бяздоньне чалавечай галечы і пакінутасьці. Калі калі-небудзь мажліва было прыстасаваць да каго-небудзь словы Бюфона: *стыль—гэта чалавек*, дык толькі да Маркса, *стыль Маркса—гэта Маркс*. Такі да мозгу касьцей праўдзівы чалавек, які ня ведаў іншага культу, апрача культу ісьціны, які ў адну мінуту мог адкінуць з цяжкасьцю заважаныя, якія сталі для яго дарагімі тэорыі, як толькі ён пераконваўся ў іх няправільнасьці, павінен быў у сваіх кніжках паказаць сябе такім, якім ён і быў. Няздольны да фальшы, нездольны да прытворства і позы, ён заўсёды быў *самым сабою* і ў сваіх творах, як і ў сваім жыцьці. Праўда, пры такой многабаковай, усеабымаючай многаграннай натуре і стыль ня можа быць такім аднародным, аднастайным або нават монотонным як у менш складаных, менш шырокіх натур. Маркс—творца „Капіталу“, Маркс—аўтар „18 брьюэра“ і Маркс—творца „Гаспадзіна Фогта“—тры рознастайныя Марксы,—і ўсё-ж такі пры ўсёй розьніцы гэта *адзін* Маркс, у гэтай „патройнасьці“ ўсё-ж такі ёсьць адзінства—адзінства вялікай асобы, якая розна выяўляе сябе ў розных галінах і ўсё-ж заўсёды застаецца адной і тэй-жа. Вядома, стыль „Капіталу“ цяжкі, але-ж ці лёгкі выкладзены ў ім прадмет. Стыль ня толькі чалавек, ён і *матар’ял*—ён павінен прыстасоўвацца да матар’ялу. *There is no royal road to science*—да навукі няма бітай дарогі, тут кожны павінен натужвацца і цягнуцца сам, нават калі яго вядзе найлепшы павадыр. Скардзіцца на цяжкі, з цяжкасьцю ўсваяемы ці нават цяжкаважкі стыль „Капіталу“ гэта значыць толькі прызнаваць уласнае гультайства і нездольнасьць да мышленьня.

Ці можна сказаць, што „18 брьюэра“ незразумела. Няўжо-ж незразумела страла, якая ляціць проста ў мэту і якая ўпіваецца ў цела. Няўжо-ж незразумела кап’ё, якое пушчаецца ўпэўненай рукой і якое паражае ворага ў самае сэрца. Словы „18 брьюэра“—стрэлы і коп’і, яго стыль кляймо і забівае. Калі калі-небудзь нянавісьць, пагарда, палкая любоў да свабоды знайшлі сваё адлюстраваньне ў палкіх, зьніштажаючых, узвышаючых словах, дык гэта толькі ў „18 брьюэра“, у якім спалучылася абураючая суровасьць Тацыта, забойчы жарт Ювэнала і сьвяшчэнны гнеў Дантэ. Тут стыль становіцца *stilus*, г. зн. тым, чым ён быў у руках рымлян, *вострым сталёвым вастрыём*, якое піша і коле. Стыль—кінжал, які бяз промаху паражае проста ў сэрца.

А ў „Гаспадзіна Фогтэ“ гэты радасна-вясёлы гумар, гэта нагадваючая Шэкспіра радасьць з прычыны таго, што знойдзены Фальстаф і ў яго асобе—невычарпальны запас для цэлага арсэналу насьмешак.

Але-ж ня будзем спыняцца далей на стылі Маркса. Стыль Маркса—гэта ўласна сам Маркс. Яму кідалі дакоры за тое, што ён імкнуўся як-мага больш зьместу ўціснуць у най-

меншую колькасьць слоў, але-ж у гэтым уласна і сказваецца Маркс.

Маркс лічыў надзвычайна каштоўнай яснасьць і выразнасьць выражэньня Гётэ, Лесінга, Шэкспіра, Дантэ, Сэрвантэса, якіх ён чытаў амаль штодзённа, ён лічыў сваімі настаўнікамі ў галіне слова. У адносінах да чыстаты і правільнасьці мовы ён быў далікатны, сумленны. Я памятую, як ён аднойчы адчытаў мяне, у першыя часы майго знаходжаньня ў Лёндане, за тое, што я ў адным з сваіх артыкулаў напісаў „stattgehabte“ ¹⁾ *Versammlung* (збор). Я прабаваў спачатку спаслацца на тое, што гэты выраз усімі ўжываецца, але тут Маркс раззлаваўся: „убогія нямецкія гімназіі, у якіх нельга навучыцца нямецкай мове, убогія нямецкія унівэрсытэты“ і г. д. Я абараняўся як мог, прыводзіўшы прыклады клясыкаў, але-ж ніколі больш ня ўжываў „stattgehabte“ ці „stattgefundene“ *Ereignisse* (падзеі), ды і яшчэ таго-другога адвучыў ад гэтага...

Маркс быў суровым пурыстым; часамі ён старанна і доўга шукаў патрэбнага выразу. Ён не цяпеў злоўжываньняў замежнымі словамі, і калі ўсё-ж такі ён часта іх ужываў,—там, дзе прадмет гэтага і не патрабаваў,—дык гэта трэба аднесці за кошт яго доўгага знаходжаньня за межамі, галоўным чынам у Англіі... Але-ж якую вялізарную колькасьць арыгінальных, сапраўды нямецкіх выказаў і словаўтварэньняў знаходзім мы ў Маркса, які, ня гледзячы на тое, што ^{2/3} жыцьця ён правёў за межамі, мае вялізарнейшыя заслугі перад нямецкім мовазнаўствам і належыць да буйнейшых майстраў і творцаў нямецкай прозы...

МАРКС ЯК ПОЛІТЫК, ВУЧОНЫ І ЧАЛАВЕК

Політыка была для Маркса прадметам вывучэньня. Кабацкіх політыканаў і кабацкае політыканства ён сьмяртэльна ненавідзеў. І, сапраўды, ці можна ўявіць сабе што-небудзь больш бессэнсоўнае. *Гісторыя* ёсьць продукт усіх дзейнічаючых у людзях і ў прыродзе сіл і чалавечага мышленьня, чалавечых захапленьняў, чалавечых патрэб. Політыка-ж, як *тэорыя* ёсьць пазнаньне гэтых мільёнаў і більёнаў фактараў, „якія ткуць на кроснах часу“, а як *практыка*—абумоўленая гэтым пазнаньнем *дзеінасьць*. Політыка ёсьць, такім чынам, *навука* і прытым *прыкладная*...

Маркс прыходзіў у ярасць, калі гаварыў аб пустамелях, якія некалькімі шаблённымі фразамі вытлумачваюць усе зьявы і, прымаючы свае больш ці менш блытаня жаданьні і ўяўленьні за факты, вырашаюць лёс сьвету за сталамі ў рэстаране, у рэдакцыях газэт ці на народных сходах і ў парлямантах. На шчасьце, ніхто не звяртае на іх увагі. Сярод гэтых „пустамеляў“ былі часамі і вельмі выдатныя, праслаўленыя „вялікія людзі“.

¹ Этымолёгічна няправільны выраз, які азначае „які меў месца“.

І тут Маркс ня толькі крытыкаваў, але і выяўляў у сваёй асобе высокі прыклад: у сваіх працах аб навейшым развіцці Францыі і наполеонаўскім дзяржаўным перавароне, а таксама ў сваіх лістох у нью-ёрскую „Tribune“ ён даў клясычныя прыклады політычнай гісторыяграфіі.

Прывяду параўнаньне, якое мімаволі прыходзіць мне ў галаву. Дзяржаўны пераварот Бонапарта, аб якім Маркс гаворыць у сваім „18 брjumэра“, паслужыў таксама тэмай для аднаго славутага твору *Віктара Гюго*, найвялікшага з французскіх романтакаў і мастакоў слова. Але-ж які контраст паміж гэтымі двума творамі і двума аўтарамі. Там—гіпэр-болічная фраза і фразёрская гіпэрбола, тут—мэтодычна падбраныя факты, вытрвала ўзважваючы вучоны і гнеўны, але і ў самым гневе ня губляючы разважнасьці політык.

Там павярхоўная, пераліўчатая пена; выбухі патэтычнае рыторыкі, дзівосныя карыкатуры. Тут кожнае слова—метка выпушчаная страла, кожная фраза—цяжкое, падмацаванае фактамі абвінавачаньне, аголеная праўда, непераможная ў сваёй нагаце,—не абурэньне, а толькі констатаваньне, прыбіваньне таго, што ёсьць. „Napoleon le Petit“ („Наполеон Малы“) Віктара Гюго вытрымаў адно за адным дзесяць выданьняў, і цяпер *забыты*. „18 брjumэра“ Маркса з захапленьнем будуць чытаць і праз тысячы гадоў. „Наполеон Малы“ Віктара Гюго—пасквіль, „18 брjumэра“ Маркса—гістарычная праца, якая для будучага гісторыка культуры,—а ў будучым ня будзе іншай гісторыі чалавецтва, акрамя гісторыі культуры,—будзе таксама неабходным, як для нас „Гісторыя пэлэпонэскай вайны“ Фукідыда.

Як я ўжо гаварыў у другім месцы, Маркс меў магчымасьць стаць тым, чым ён быў, толькі ў *Англіі*. У такой эаномічна-адсталай краіне, якой была яшчэ тады Германія да сярэдзіны гэтага стагодзьдзя, Маркс таксама ня меў-бы магчымасьці прыйсьці да сваёй крытыкі буржуазнай эаномікі і да ўразуменьня капіталістычнага процэсу вытворчасці, як у эаномічна адсталай Германіі ня мелі магчымасьці існаваць політычныя ўстановы эаномічна развітай *Англіі*. Маркс залежаў ад свайго асяродзьдзя і ад тых умоў, у якіх ён жыў, ня менш чымся ўсякі іншы чалавек; бяз гэтага асяродзьдзя і гэтых умоў ён ня быў-бы тым, чым ён ёсьць. Гэта ён сам давёў лепш, чымся хто-небудзь іншы.

Назіраць такі розум, сачыць за тым, як ён адчувае на сабе ўплыў навакольных умоў і ўсё глыбей і глыбей пранікае ў істоту грамадзтва,—ужо само па сабе найвялікшая духоўная асалода; і я няспынна дзякую шчасьлівы выпадак, які прывёў мяне, маладога, неспрактыкаванага, цікавага да ведаў юнака, да Маркса, пад яго ўплыў і кіраўніцтва.

Пры многабаковасьці, я сказаў-бы нават усебаковасьці гэтага унівэрсальнага розуму, г. зн. розуму, які ахоплівае ўвесь сьвет, які пранікае ва ўсе дэталі, нічым не пагарджае і нічога ня лічыць няістотным або нязначным,—зразумела, і яго кіраўніцтва таксама павінна было быць многабаковым.

Маркс быў адным з першых, хто зразумеў усё значэнне даследванняў *Дарвіна*. Яшчэ ў 1859 годзе, калі з'явілася ў сьвет „Origin of species“ („Паходжаньне відаў“), якое было па дзіўнаму супадзеньню таксама і годам апублікаваньня „Крытыкі політычнай эканоміі“, Маркс ацаніў вялізарнае значэнне *Дарвіна*, які далёка ад шуму і сумяціцы вялікага гораду, у сваім ціхім маёнтку, падрыхтоўваў такую-ж рэволюцыю, якую *сам Маркс* рыхтаваў у многашумным цэнтры сьвету,—толькі з той розніцай, што там вагар быў прыкладзены да другога пункту.

Асабліва ў галіне прыродазнаўства—уключы фізыку і хэмію—і гісторыі Маркс сачыў за кожнай новай зьявай, адзначаў кожны новы посьпех. Імёны Молешота, Лібіха, Гэксьлі—„популярныя лекцыі“ якога мы добрасумленна наведвалі,—паўтараліся ў нашым гуртку так-жа часта, як імёны Рыкардо, Адама Сьміта, Мак-Кулоха і шотляндзкіх і італьянскіх эканомістаў. Калі *Дарвін*, зрабіўшы вывады з сваіх даследванняў, падаў іх на суд грамадзкасьці, мы на працягу цэлых месяцаў не гаварылі ні аб чым іншым, апрача *Дарвіна* і рэволюцыйнай сілы яго вынаходзтва. Я спыняюся над гэтым таму, што нашы „радыкальныя“ ворагі распаўсюдзілі чуткі, быццам-бы Маркс, на падставе пэўнае зайздасьці, вельмі неахвотна і ў вельмі абмежаванай меры прызнаваў заслугі *Дарвіна*.

Там, дзе патрэбна было прызнаць чужыя заслугі, Маркс быў самым вялікадушным і справядлівым чалавекам. Ён быў занадта вялікі, каб зайздасьціць і занадта вялікі, каб быць ганарлівым. Але-ж затое фальшывую велічнасьць, фальшывую славу, якой ганарыцца бесталентнасьць і нікчэмнасьць, ён сьмяртэльна ненавідзеў, як усякую фальш і лганьне.

Сярод вядомых мне людзей—вялікія, малыя і сярэднія—Маркс быў адзін з нямногіх, зусім пазбаўлены усякай ганарлівасьці. Ён для гэтага быў занадта вялікім і магутным,—ды і яшчэ, бадай, занадта горды. Ён ніколі ня прымаў позы і быў заўсёды самым сабою. Ён, як відаць, быў нездольны насіць маску і прытварацца. Акрамя тых выпадкаў, калі гэтаму супярэчылі меркаваньні грамадзкага ці політычнага парадку, ён заўсёды выказваў свае думкі і пачуцьці поўнасьцю, але ня лічыўся ні з чым. Калі-ж абставіны вымагалі стрыманасьці, ён выяўляў такую, амаль дзіцячую сарамлівасьць, што часам забаўляў гэтым сваіх друзей.

Маркс быў выключна справядлівым чалавекам, гэта была бязумоўная праўда. Варта было паглядзець на яго, каб адразу-ж зразумець, з кім маем справу. У нашым „цівілізаваным“ грамадзтве з яго пэрманэнтна-вайсковым становішчам незаўсёды, зразумела, можна гаварыць праўду,—гэта азначала-б аддацца ў рукі ворагу, ці прысудзіць сябе да выгнаньня з грамадзкага жыцьця. Але калі незаўсёды можна гаварыць праўду, дык адгэтуль яшчэ ня значыць, што трэба хлусіць. Я не заўсёды магу сказаць тое, што адчуваю і думаю, але гэта ня значыць, што я павінен ці абавязан гаварыць тое.

чаго я не адчуваю ня думаю. Першае—гэта разважнасьць, другое—двудушнасьць. Маркс ніколі ня двудушнічаў. Ён проста быў няздольны на гэта, таксама як няздольна на гэта малое дзіця. „Маё вялікае дзіцяне“—часта называла яго жонка, а лепш за яе ніхто ня знаў і не разумеў Маркса—нават і Энгельс. І сапраўды, бываючы ў грамадстве,—у двукосьсях,—у якім зьвярталася ўвага на знешні спосаб трыманьня і трэба было сябе стрымліваць, наш „Мавр“ на справе рабіўся вялікім дзіцянем і мог саромецца і чырванець, як *маленькае* дзіця.

Акторствуючыя людзі былі яму глыбока агідны. Я памятаю, як ён, сьмяючыся, расказваў нам аб сваёй першай сустрэчы з Луі Бланам. Гэта было яшчэ на Дынстрыце, у маленькай кватэры, якая ўласна мела толькі два пакоі, з якіх першы быў прыёмнай, гасьціннай і рабочым габінэтам, а другі—для ўсяго іншага. Луі Блан прадставіўся Ленхэн, якая правяла яго ў першы пакой у той час, як у другім Маркс, сьпяшаючыся, пераадзяваўся; дзьверы заставаліся прыадчыненымі і праз шчыліну Маркс меў магчымасьць наглядаць цікавую сцэнку. Вялікі гісторык і політык быў надта маленькага росту, ня вышэй за васьмігадовага хлапчука, але-ж прытым быў надзвычайным франтам. Аглядзеўшыся ў пролетарскай гасьціннай, ён знайшоў у адным куце зусім прымітыўнае люстэрка, перад якім зараз-жа і памясьціўся, стаў у позу і, выцягнуўшыся ва ўвесь свой карлавы рост,—ён насіў такія высокія абсацы, якія мне ў жыцьці ніколі не даводзілася бачыць,—з прыемнасьцю разглядаў сябе ў люстэрка, прыхарошваючыся, як закаханы марцовы кот, і імкнучыся надаць сабе як-мага больш значны выгляд. Г-жа Маркс, якая таксама была сьведкай гэтай комічнай сцэны, ледзь-ледзь устрымлівалася ад сьмеху. Пераадзеўшыся, Маркс моцна кашлянуў, каб папярэдзіць аб сваім прыходзе, і фэртаваты трыбун, адступіўшы ад люстэрка, вітаў уваходзячага прыгожым укланам. Але-ж, зразумела, позамі і акторствам на Маркса нельга было ўздзейнічаць і неўзабаве „маленькі Луі“,—як празвалі яго парыскія рабочыя ў адзнаку ад Луі Бонапарта,—пачаў трымаць сябе так натуральна, наколькі наогул быў на гэта здольны...

МАРКС ЗА РАБОТАЙ

„Гэні—гэта стараннасьць“,—сказаў хтосьці; калі гэта і ня зусім дакладна, дык ва ўсякім выпадку ў значнай ступені гэта верна.

Ня можа быць гэнія бяз выключнай энэргіі і выключнай працаздольнасьці. Так званы гэні, якому чужое і тое і другое, гэта толькі прыгожы мыльны пузыр, або вэксаль на будучыя радасьці дзесьці на месяцы. Але там, дзе ў наяўнасьці выключная энэргія і працаздольнасьць, там і гэні. Я ведаў шмат людзей, якія самі лічылі сябе гэніямі і былі,

вядома, такімі ў сваім асяродзьдзі, але-ж яны не ўладалі працаздольнасьцю; і на справе яны зьяўляліся толькі гультаямі, уладаўшымі красамоўствам і талентам ствараць рэкламу. Усе сапраўды вялікія людзі, якіх мне давалося пазнаць, былі надта старанны і пільна працавалі. Гэта ў поўнай меры датычыцца і Маркса. Ён працаваў надзвычайна многа, і ў зьвязку з тым, што ўдзень асабліва ў першыя часы яго эмігранцкага жыцьця, яму перашкаджалі, дык ён пачаў працаваць па ночам. Калі мы позна ўвечары вярталіся з якога-небудзь паседжаньня ці сходу, ён заўсёды садзіўся яшчэ за работу на некалькі гадзін. Гэтыя некалькі гадзін расьцягваліся ўсё больш, пакуль, нарэшце, ён не пачаў працаваць на працягу ўсёй ночы, а раніцой клаўся спаць. Яго жонка неаднойчы выгаварвала яму за гэта, але ён, сьмяючыся, адказваў, што гэта ў поўнай меры адпавядае яго натуре. Я асабіста яшчэ ў гімназіі прывык самую цяжкую работу адкладаць на вечар ці на ноч, калі я адчуваў найбольшы ўздым разумовай дзейнасьці; таму на гэта я глядзеў інакш, чымся г-жа Маркс. Але-ж права была яна. Ня гледзячы на свой надзвычайна моцны арганізм, Маркс ужо ў канцы пяцідзясятых гадоў пачаў скардзіцца на ўсялякага роду фізычныя недамаганьні. Прышлося зьвярнуцца да доктара. У выніку была зроблена *катэгорычная забарона працаваць уночы* і было прапанавана *much exercise*, г. зн. як-мага больш руху, прагулкі пехатой і конна. У тыя часы мы з Марксам многа хадзілі па ваколіцам Лёндану, пераважна па ўзгаркаватай паўночнай частцы. Неўзабаве Маркс пачаў здаравець; яго арганізм быў сапраўды нібы прыстасаваны да вялікай напружанасьці. Але-ж як толькі ён пачаў адчуваць сябе крыху здаравейшым, ён паступова зноў уцягнуўся ў прывычку працаваць ноччу, пакуль зноў не наступіў крызіс, які прымусіў яго да разумнага спосабу жыцьця,—але-ж гэта толькі да тэй пары, пакуль гэтага настойліва вымагаў стан яго здароўя. Крызісы ўсё ўзмацняліся, развілася хвароба пачонкі, зьявіліся злоякасныя нарывы—і паступова жалезны арганізм падламаўся. Я ўпэўнены і гэтакі-ж погляд дактароў, якія лячылі яго пад канец, што каб Маркс мог весьці нормальнае жыцьцё, г. зн. жыцьцё, якое адпавядала-б запатрабаваньням яго арганізму, ці, скажам, адпавядала запатрабаваньням гігіены, ён жыў-бы яшчэ і цяпер. Толькі ў апошнія гады, калі было ўжо занадта позна, ён адмовіўся ад работы ноччу. Затое ён пачаў больш працаваць удзень. Ён стала працаваў, працаваў заўсёды, калі толькі была хоць нязначная магчымасьць. Нават на прагулкі ён браў з сабой сваю запісную кніжку і штомінутна рабіў у ёй адзнакі. У яго работа ніколі ня была павярхоўнай. Можна працаваць і працаваць. Ён працаваў заўсёды інтэнсыўна, заўсёды з вялікай абгрунтаванасьцю. Яго дачка Элеонора падарыла мне адну гістарычную табліцу, якую ён накідаў для сябе, каб выкарыстаць яе для нейкай другараднай заўвагі. Праўда, другарадных рэчаў для Маркса не існавала, і гэтая табліца, складзеная ім для сябе

асабіста, выканана так дасканала, як быццам-бы яна прызначалася для друку.

Маркс працаваў вытрымана настолькі, што часта прыводзіў мяне ў здзіўленьне. Ён ня знаў утомы. І нават тады, калі яго арганізм няўхільна павінен быў-бы надламацца, ён ня выказваў азнак слабасці.

Калі меркаваць аб каштоўнасьці чалавека па зробленай ім рабоце, — як вартасьць рэчаў азначаецца колькасьцю укладзенай у іх працы, — дык нават з *гэтага* пункту погляду каштоўнасьць Маркса такая вялізарная, што толькі некаторыя сярод гігантаў духу могуць параўнацца з ім.

Чым-жа *буржуазнае грамадства* аплаціла гэту надзвычайную колькасьць працы?

Над „Капіталам“ Маркс працаваў сорак гадоў—і як працаваў. Гэтак мог працаваць толькі Маркс. Я не пераўвялічу, калі скажу, што падзёншчык, які атрымлівае найніжэйшую плату ў Германіі, атрымаў за 40 гадоў работы больш грошай у выглядзе заробчай платы, чымся атрымаў Маркс у выглядзе „гонорару“, за адзін з найвялікшых навуковых твораў нашага стагодзьдзя. Другі—гэта працы Дарвіна.

„Навука“ ня мае рыначнай вартасьці і, ці-ж можна патрабаваць ад буржуазнага грамадства, каб яно за *свой уласны сьмяротны прыгавор* заплаціла здавальняючую цану?..

МАРКС І ДЗЕЦІ

Як усе моцныя і здаровыя натуры, Маркс надзвычайна любіў дзяцей. Ён быў ня толькі далікатнейшым бацькам, які мог на працягу гадзін гуляць з сваімі дзецьмі, сам як дзіця,— яго прыцягвалі да сябе як магнэс і чужыя дзеці, якія сустракаліся на яго шляху, і асабліва бездапаможныя і няшчасныя. Сотні разоў, наведваючы з намі кватэры беднаты, ён раптам пакідаў нас, каб паглядзіць па галоўцы дзіцяне, якое сядзела ў лахманах на парозе дома і сунуць яму ў кулачок пені ці поўпені. Да жабракоў ён адносіўся недаверліва, бо ў Лёндане жабрацтва ператварылася ў сапраўднае рамяство і, у дадатак, у рамяство з залатым дном, хоць яно і прыносіла толькі медзякі. Таму жабраком і жабрачкам, якім ён у першыя часы ніколі не адмаўляў у падаяньні, — калі толькі ў яго што-небудзь было пры сабе, — нядоўга ўдавалася яго адурачваць. На некаторых, якія прабавалі аблажыць яго данінаю з дапамогай штучнага дэманстраваньня фіктыўнае хваробы і галечы, ён нават надзвычайна злаваўся, бо лічыў эксплёатацыю чалавечага спачуваньня асаблівай нізкасьцю і рабаўніцтвам беднаты. Але-ж калі ў жабрака ці жабрачкі сядзела на руках плачучае *дзіцяне*, дык тут ужо справа Маркса была без звароту прайграна, як-бы яскрава ні было напісана на твары жабрака ўсё яго лганьне. Перад молячымі дзіцячымі вочкамі ён ня мог устояць.

Фізычная слабасьць і бездапаможнасьць выклікалі ў ім самае жывое спачуваньне і жаль. Мужа, які б'е жонку, —

а ў Лёндане ў тыя часы wifebeating (біцьцё жонак) было надта распаўсюджана, — ён з вялікім задаваленьнем даў-бы зьбіць да паўсьмерці. Дзякуючы свайму імпэтнаму характару ён у такіх выпадках часта ставіў нас у нялоўкае палажэньне. Адноўчы вечарам мы ехалі з ім на імперыяле омнібусу ў Хэмстэд Род. На адным з прыпынкаў; каля якойсьці піўніцы, мы заўважылі драку, распачлівы жаночы голас крычаў „murder“, „murder“ (забіваюць, на помач!). Маркс у адзін момант саскочыў з омнібусу, я за ім. Я хацеў яго ўтрымаць — з такім-жа посьпехам я мог-бы прабаваць злавіць рукою ляцячую кулю. У момант мы апынуліся ў самай гушчы народу; людзкія хвалі замкнуліся за намі. „Што здарылася?“ Аб гэтым мы даведаліся вельмі хутка. Нейкая п'яная жанчына пасварылася з сваім мужам, які хацеў адвесьці яе дахаты, а яна ўпіралася і крычала, як няпрытомная. Для нашага ўмяшаньня ня было аніякае падставы — гэта мы бачылі. Бачылі гэта таксама і пасварыўшыся муж з жонкай, якія тут-жа памірыліся і пайшлі проці нас, між тым як натоўп навакол нас сьціскаўся усё шчыльней і ўжо пачаў з пагражаючым відам наступаць на „damned foreigners“ („праклятых чужаземцаў“). Асабліва шалёна наскаквала на Маркса жанчына, выразна пасягаючы на яго пышную чорную бараду. Я прабаваў спыніць буру, — але дарма. Каб на пляц бойкі сваячасна не зьявіліся два здаровых констэблі, нам прышлося-б дорага заплаціць за нашу філянтропічную спробу ўмяшаньня. Мы былі рады, калі выбраліся цэлымі з натоўпу і зноў уселіся ў омнібус, які давёз нас да дому. Пазьней Маркс быў ужо некалькі асьцярожней з такімі спробамі ўмяшаньня.

Трэба было бачыць Маркса сярод яго дзяцей, каб зразумець усю сардэчнасьць і дзіцячасць гэтага гэнія навукі. У вольныя мінуты ці на гулянках ён бегаў з імі, гуляў у самыя шумныя вясёлыя гульні — адным словам, станавіўся сам дзіцянем. На Хэмстэд Хіс мы часамі гулялі ў „кавалерыю“. Маркс садзіў сабе на плечы адну дачку, я браў другую і пачыналіся скачкі ў перагонкі, часамі ладзіліся нават і кавалерыйскія бойкі, дзяўчаты гулялі зусім так, як хлапчукі і нават ня плакалі, калі ім трохі і пападала.

Для Маркса грамада дзяцей была патрэбнасьцю, з дзецьмі ён адпачываў і асьвяжаўся. Калі яго ўласныя дзеці вырасьлі, а некаторыя паўміралі, іх месца занялі ўнукі. Жэнечка, якая пабралася ў пачатку сямідзесятых гадоў з эмігрантам камуны Лонгэ, ажывіла дом Маркса сваімі сынамі — страшэннымі свавольнікамі. Асабліва старэйшы Жан, або Джоні, быў улюбёнцам дзеда. Джоні мог рабіць з ім усё, што хацеў, і добра ведаў гэта. Адноўчы, калі я гасьціў у Лёндане, Джоні, якога бацькі прыслалі з Парыжу, — што здаралася па некалькі раз у год, — прышла ў галаву дзіцячая ідэя ператварыць „Мавра“ ў „омнібус“, на перадак якога, г. зн. на плячо Маркса, ён і залез; Энгельс і я былі ператвораны ў коняй. Калі мы як належыць запрэгліся, пачалася дзікая скачка — я хацеў сказаць: пачалася язда ў маленькім са-

дочку ззаду котэджа Маркса ў Мэйтленд Парк Род. Магчыма, вядома, што гэта адбывалася і ў Энгельса, у Рыджэнс-парку; лёнданскія котэджы так падобны адзін да другога, што іх надта лёгка пераблытаць, а садзікі тым больш. Некалькі квадратных мэтраў гравію і травы, пакрытыя такім тоўстым пластом лёнданскага „чорнага сьнегу“, г. зн. клоччамі копаці, што ня было магчыма сці адрозьніць, дзе пачынаецца граві і канчаецца трава,—вось які лёнданскі „сад“.

Джоні пачаў нас падганяць, нукаючы міжнароднымі нямецка-француска-ангельскімі выкрыкамі—go on! plus vite! Ура! Мавр скакаў так, што пот градам каціўся па яго твары, а калі Энгельс ці я імкнуліся перайсьці на больш павольныя тэмпы, на нас зараз-жа з сьвістам апускаўся бізун няміла-сэрднага фурмана: you naughty horse!—гэй, лянiвы конь! En avant—наперад! Так цягнулася да тэй пары, пакуль Маркс ня выбіўся з сіл. Тады мы ўступілі з Джоні ў перагаворы і было заключана перамір'е...

ЛЕНХЭН

З першых-жа дзён заснаваньня сям'і Маркса Ленхэн, па выразу аднэй з яго дачок, зрабілася душой дома і ў лепшым найвышэйшым сэнсе слова—чалавекам на ўсе рукі. Чаго толькі яна ні выконвала, і ўсё рабіла з радасьцю. Я напачаю толькі аб яе неаднаразовых візітах да таямнічага, усім ненавіснага і ўсё-ж такі ўсім патрэбнага добрачыннага „дзядзькі“. І пры гэтым яна заўсёды была бадзёрая, заўсёды гатовая ўсім дапамагчы, заўсёды сьмяялася. Паміж іншым, не. Яна ўмела і злавацца, а да ворагаў „Мавра“ яна мела палкую нянавісьць.

Калі г-жа Маркс хварэла або дрэнна сябе адчувала, Ленхэн замяняла матку, дый наогул яна была для дзяцей другой маткай. І яна ўладала *воляй*—моцнай, цьвёрдай *воляй*. Усё рабілася так, як яна лічыла патрэбным.

Ленхэн, як я ўжо гаварыў, была свайго роду дыктатарам; кажучы больш дакладна—Ленхэн была дыктатарам ў доме, а г-жа Маркс—уладаркаю. І Маркс падпарадкаваўся гэтай дыктатуры, як ягнё. Гавораць, што ў вачох свайго служкі ніхто ня бывае вялікім чалавекам. Для Ленхэн Маркс ужо, зразумела, ня быў вялікім. Яна ахвяравала-б сябе за яго сотні раз, аддала-б сваё жыцьцё за яго, г-жу Маркс і кожнага з дзяцей, калі-б гэта было патрэбна і магчыма—і яна сапраўды *аддала* ім сваё жыцьцё,—але-ж імпонаваць *ёй* Маркс ня мог. Яна ведала яго з усімі яго мудраваньнямі і слабасьцямі і мела магчыма сці абкруціць яго навакол пальца. Калі ён бываў надта раззлаваным і кідаў гром і маланку, тады, калі ўсе іншыя лічылі за лепшае быць як-мага далей ад яго, Ленхэн проста ўваходіла ў логава ільва і, калі ён рыкаў,—так пераканаўча адчытвала яго, што леў рабіўся цішэй за ягнё.

ГУЛЯНКІ З МАРКСАМ

Нашы паездкі ў Хэмстэд Хіс! Каб я пражыў яшчэ тысячу гадоў, я пра іх не забыўся-б. „Сенажаці“ Хэмстэда, што знаходзяцца за Прымроз Хіл, і, падобна да апошняга, вядомы ўсяму нялэнданскаму сьвету па дыкенсаўскім піквікаўцам, усё яшчэ зьяўляюцца ў большай сваёй частцы пустыром, г. зн. незабудаванай парослай жоўтазельлю і гайкамі ўзгаркаватай мясцовасьцю, з мініятурнымі ўзгоркамі і лагчынкамі, дзе кожны можа хадзіць зусім вольна, не баючыся, што стораж сьвяшчэннай уласнасьці затрымае і аштрафуе яго за „trespassing“, г. зн. не дазваляе заходзіць у чужыя ўладаньні. Яшчэ і цяпер Хэмстэд Хіс — улюбёнае лэнданцамі месца для пікнікоў, у добрае надвор'е, па нядзелям, ён увесь кішма кішыць народам, мужчынамі і жанчынамі, прычым апошнія з асаблівым замілаваньнем прабуюць цярпеньне і без таго занадта цярплівых верхавых осьлікаў і коняй. Але сорак гадоў таму назад Хэмстэд Хіс быў яшчэ значна шырэйшым і значна больш натуральным і больш сваеасаблівым чым цяпер. Правесьці нядзелю ў Хэмстэд Хіс было для нас самай вялікай прыемнасьцю. Увесь тыдзень дзеці толькі аб гэтым і гаварылі, ды і мы дарослыя, старыя і моладзь, радаваліся гэтай гулянцы. Ужо самая вандроўка туды была вялікім сьвятам. Дзяўчаткі былі добрымі хадакамі, спрытнымі і няўтомнымі, як кацяняты. Ад Дынстрыту, дзе жыў Маркс, — у некалькіх кроках ад Чэрчстрыту, дзе пасяліўся я — было туды добрыя паўтары гадзіны хады, і звычайна мы ўжо каля адзінаццатай гадзіны раніцы выпраўляліся ў дарогу. Іншы раз, праўда, мы выходзілі пазьней; у Лёндане ня любяць рана ўставаць, а прывесьці ўсё ў парадак, сабраць дзяцей і ўпарадкаваць кош — на гэта заўсёды патрабаваўся некаторы час.

Гэты кош! Ён стаіць, ці вярней, вісіць перад маім „духоўным вокам“ так яскрава, ён зьяўляецца для мяне гэтакім вабным і апэтытным, быццам-бы я толькі ўчора ў апошні раз бачыў яго ў Ленхэн на руцэ.

Справа ў тым, што гэты кош быў нашым складам харчоў, а калі ў чалавека здаровы жалудак і пры гэтым занадта часта ў кішэні няма патрэбных дробных (аб буйных грошах у тыя часы наогул ня было і гутаркі), тады пытаньне харчаваньня адыгрывае вельмі значную ролю. Найласкавейшая Ленхэн добра аб гэтым ведала, і для нас, часта галадаўшых і таму заўсёды галодных гасьцей было ў яе сэрцы даволі спачуцьця. Галоўнай страваю ў нядзелю на Хэмстэд Хіс быў асьвячоны традыцыяй вялізарны кавалак цяляціны. Ручны кош, невядомых для Лёндана разьмераў, які Ленхэн прывезла з сабой з Трыру, служыў сховаю для гэтага сьвятога сьвятых, свайго роду скініяй. Там-жа ляжалі гарбата і цукар, а часамі і садовіна. Хлеб і сыр купляліся ў Хэмстэд Хісе, дзе, як у бэрлінскіх кафэ, можна было дастаць пасуду, гарачую ваду і малако, а таксама крэвэтак, салат і устрыц, гледзячы па патрэбнасьці і па сродкам...

Самы паход адбываўся большаю часткаю наступным парадкам. У авангардзе ішоў я з дзьвума дзяўчынкамі, то расказваючы ім усялякія гісторыі, то займаючыся гімнастыкай на хаду, то зьбіраючы польныя кветкі, якія ў тых часы яшчэ былі ня так рэдкі, як цяпер. За намі ішоў хто-небудзь з дзурэй. Потым сьледвалі галоўныя сілы: Маркс з жонкай і якім-небудзь нядзельным госьцем, які патрабаваў пэўнае ўвагі. І нарэшце ішла Ленхэн з самым галодным з гасьцей, які дапамагаў ёй несці кош. Калі грамадства было больш шматлікім, яно разьмяркоўвалася паміж рознымі часткамі паходнае колёны. Само сабой зразумела, што паходны парадак мог мяняцца ў залежнасьці ад настрою і абставін.

Прышоўшы ў Хіс, мы перш за ўсё абіралі сабе месца для стаянкі, прычым па магчымасьці ўлічваліся ўмовы гарбатнага і піўнога забеспячэньня.

„Але падмацаваўшыся піцьцём і ядою“,—усе ўдзельнікі гулянку абіралі сабе мясьцінку пазручней, каб паляжаць ці пасядзець і, калі не меркавалі пасаць, вымалі з кішэні купленыя па дарозе нядзельныя газеты; тут пачыналася чытаньне і абмяркоўваньне політычных пытанняў, між тым як дзеці хутка знаходзілі сабе таварышоў і гулялі ў жмуркі ў кустох.

Але ў гэтую ідылію неабходна было ўнесці і некаторую рознастайнасьць; і вось наладжвалася бегатня на перагонкі, барацьба, кіданьне каменяў і ўсялякія іншыя віды спаборніцтва. У адну з нядзель мы знайшлі непадалёк каштанаве дрэва са сьпелымі каштанамі. „Паглядзім, хто больш за ўсіх скіне“,—крыкнуў нехта. З крыкам „ура“ ўсе прыняліся за работу. Мавр прышоў у сапраўдную ярасць, але-ж зьбіваць каштаны ня было, на жаль, яго спэцыяльнасьцю. Усё-ж такі ён быў нястомны, як і ўсе мы. І толькі тады, калі пад няпрытомныя крыкі трыумфу быў зьбіты апошні каштан, бомбардыроўка спынілася. Маркс больш тыдню ня мог крануць правай рукой. У мяне справа была ня лепшая.

Але самым вялікім „treat“ (прыемнасьцю) было агульнае катаньне на осьліках. Колькі тут было сьмеху і радасьці. Якія забаўныя малюнкi. Як весяліўся Маркс. Ён забаўляў і сябе і нас—нас удвая: па-першае, сваёй больш чым прымітыўнай здольнасьцю ездзіць конна, а, па другое, тым фанатызмам, з якім ён сьвярджаў сваю віртуознасьць у гэтым мастацтве. Мастацкасьць гэтая была ў тым, што ён, калі яшчэ быў студэнтам, узяў некалькі урокаў язды конна,—Энгельс запэўняе, што ён не пайшоў далей трэцяга ўроку, і што ў часы сваіх паездак у Манчэстар, раз у сем год, ён выяжджаў на паважным Росінанце, магчыма праўнуку той ціханькай кабылы, якую шчаслівай памяці Фрыц падараваў добраму Гелерту.

Па дарозе да дому з Хэмстэд Хісу бывала заўсёды надта весела, хоць ужо мінуўшая прыемнасьць звычайна абуджвае ў нас менш радаснае пачуцьцё, чымся прыемнасьць, якая яшчэ толькі прадбачыцца. Супроць мэлянхоліі,—для якой, аднак, у нас у большай частцы было даволі падстаў,—мы

былі застрахаваны нашым невычарпальным гумарам. Для нас не існавала нудных эмігранцкіх клопатаў—таму, хто пачынаў скардзіцца, зараз-жа настойліва напаміналі аб грамадзкіх абавязках.

Паходны парадак на зваротнай дарозе зьмяняўся. Набегаўшыся за дзень, дзеці складалі ар'ергард, разам з Ленхэн, якая цяпер, калі кош ужо быў пусты і сама яна ішла ўлегцы, мела магчымасць ужо займацца з імі. Звычайна мы пачыналі якую-небудзь песню. Політычныя песні сьпяваліся рэдка, а часцей за ўсё народныя, пераважна чульлівыя,—і,—гэта праўда— „патрыотычныя“ песні аб „бацькаўшчыне“, напрыклад: „O, Strassburg, o, Strassburg, du wunderschöne Stadt!“ „O, Страсбург, Страсбург, дзіўны горад!“—гэтую песню асабліва любілі. Часамі дзеці сьпявалі нам нэгрыцянскія песні і пры гэтым скакалі, калі іх ногі да гэтага часу пасьпявалі трохі адпачыць. У паходзе гаварыць аб політыцы забаранялася,—таксама як і аб эмігранцкай галечы. Затое многа гаварылася аб літаратуры і мастацтве: тут Марксу прадстаўляўся выпадак выявіць сваю гіганцкую памяць. Ён дэкламаваў доўгія адрывкі з „Божественной комедии“, якую ведаў напамяць амаль цалкам. Таксама чытаў ён і сцэны з Шэкспіра, прычым яго жонка, найлепшы знаўца Шэкспіра, часта яго зьмяняла...

Калі мы ў канцы пяцідзсятых гадоў пасяліліся ў паўночнай частцы Лёндану, на Кентыш Тауне і Хаверстокхіле, дык улюбёным месцам нашых гулянак зрабіліся сенажаці і ўзгоркі паміж Хэмстэдам і Хайгэтам. Тут мы збіралі кветкі, азначалі расьліны, што гарадзкім дзецям было асабліва прыемна, халоднае спрадвеку бурлівае каменнае мора вялікага гораду абуджае ў іх праўдзівы пал да зелены і прыроды. Якая гэта была радасьць, калі мы ў нашых вандроўках напаткалі маленькі, заценены дрэвам і прудок, дзе я ў першы раз паказаў дзецям жывыя „дзікія“ незабудкі. Яшчэ больш было радасьці, калі аднойчы на пышной цёмна-зялёнай аксамітнай сенажаці, на якую мы прабраліся пасля папярэдняй стараннай разведкі мясцовасьці, на зло ўсім забаронам, мы знайшлі сярод іншых вясновых кветак, у захаваным ад ветру месцы, *гіяцынты*....

ХВАРОБА І СЬМЕРЦЬ МАРКСА

(Ліст Тусі ¹)

Аб знаходжаньні Мавра ў *Мустафе* (Альжэр) магу сказаць толькі, што надвор'е было там вельмі дрэннае, што Мавр знайшоў там вельмі добрага і мілага доктара і што ў готэлі ўсе былі да яго ўважлівы і ветлівы.

Восень і зіму 1881-1882 г. Мавр пражыў з Жэні ў Аржантэйле, паблізу Парыжу. Там мы зьехаліся і пражылі разам некалькі тыдняў. Потым ён паехаў на поўдзень Францыі

¹ Малодшая дачка Маркса—Элеонора.

і ў Альжэр, але вярнуўся адтуль у надзвычайна дрэнным становішчы. Восень і зіму 1882 г. ён пражыў у Вэнтноры (на востраве Уайт), адкуль вярнуўся пасля сьмерці Жэні, 8 студзеня 1883 году.

Цяпер аб *Карльсбадзе*. Першы раз мы былі ў ім у 1874 годзе. Мавра накіравалі туды з прычыны хваробы печані і бяссоньніцы. У наступным, 1875 годзе, ён паехаў туды адзін—першая яго падарож у Карльсбад надзвычайна дапамагла яму,—а ў 1876 г. я ізноў паехала разам з ім, бо ён гаварыў, што ў леташнім годзе мая адсутнасьць была надзвычайна для яго цяжкой. У Карльсбадзе ён адбыў лячэбны курс з найвялікшай добрасумленнасьцю і акуратна выканаў усё, што яму было прадпісана. Мы набылі там многа друзей. Мавр быў чароўным спадарожнікам. Заўсёды ў добрым настроі, ён гатоў быў радавацца ўсяму,—і прыгожаму віду і шклянцы піва. Дзякуючы сваім усеабымаючым гістарычным ведам, ён кожную мясцовасьць, якую толькі мы наведвалі, меў здольнасьць зрабіць яе яшчэ больш жывой і рэальнай у мінулым, чым яна была нават у сучасным.

Аб знаходжаньні Маркса ў Карльсбадзе, здаецца, ужо нешта пісалі. Я, паміж іншым, чула аб якімсьці вялікім артыкуле, ня памятую ў якой газэце, магчыма М. О. у Д. ведае што-небудзь аб гэтым. Ён гаварыў мне аб адным надта добрым артыкуле.

У 1874 г. мы бачыліся з Вамі ў Лейпцыгу. Да М. О. мы заяжджалі, калі вярталіся ў Бінген, які Мавр хацеў мне паказаць, бо ён быў у ім у часы сваёй шлюбнай падарожы з маёю маткай. Апрача гэтага, мы былі ў часы гэтых дзвюх падарожжаў у Дрэздэне, Бэрліне, Празе, Гамбургу і Нюрнбэргу.

У 1877 годзе Мавр ізноў зьбіраўся ў Карльсбад. Але-ж нас папярэдзілі, што германскі і аўстрыйскі ўрады маюць намер яго выслаць. У зьвязку з тым, што падарож павінна была быць занадта працяжнай і каштоўнай, каб можна было рызыкаваць высылкай, дык ён ужо больш у Карльсбад не паехаў—на вялікую шкоду для свайго здароўя, таму, што пасля лячэньня ў Карльсбадзе ён заўсёды адчуваў сябе быццам-бы адроджаным.

У Бэрлін мы паехалі галоўным чынам для таго, каб пабачыцца з верным другам майго бацькі, з маім дарагім дзядзькам Эдгарам фон-Вэстфаленам. Мы тут прабылі ўсяго некалькі дзён. К вялікай прыемнасьці Мавра, мы потым даведаліся, што ў готэль, дзе мы прыпыніліся, на трэці дзень прышла поліцыя—роўна праз гадзіну пасля нашага ад'езду.

Восеньню 1880 году, калі наша дарагая мамачка была ўжо настолькі хвора, што толькі зрэдку ўставала з ложку, Мавр схапіў цяжкое запаленьне лёгкіх, якое прыняла такі дрэнны характар таму, што ён заўсёды запускаў свае хваробы. Доктар (наш добры друг Донкін), лічыў яго ўжо амаль безнадзейным. Гэта быў страшны час. У першым вялікім пакоі ляжала наша мамачка, у маленькім пакоіку,

побач, змяшчаўся Мавр. Гэтыя людзі, якія так прывыклі адзін да аднаго, так шчыльна зрасьліся адзін з другім, не маглі быць разам у адным пакоі.

Наша добрая старая Ленхэн (ты ведаеш, чым яна была для нас) і я ператварыліся ў сядзелак. Доктар гаварыў, што сваім доглядам мы выратавалі Мавра. Як-бы там ні было, я толькі ведаю, што ні Галена (Ленхэн), ні я ні разу не ляглі спаць на працягу трох тыдняў. Дзень і ноч мы былі на нагах, а калі мы ўжо занадта стамляліся, мы па чарзе клаліся на гадзінку.

Мавр яшчэ раз перамог хваробу. Ніколі я не забуду тую раніцу, калі ён адчуў сябе даволі моцным, каб прайсьці ў пакой мамачкі. Разам яны зноў памаладзелі—гэта былі закаханая дзяўчына і юнак, якія разам уступалі ў жыцьцё, а не надламаны хваробаю стары і паміраючая старая жанчына, якія навекі віталіся адзін з адным.

Мавр здаравеў і калі яшчэ зусім не ўзмацнеў, дык ваўсялякім выпадку набіраў сілы.

Потым, 2 сьнежня (1881 г.) памерла мамачка. Яе апошнія словы,—невядома, чаму яны былі сказаны па-ангельску,—былі зьвернуты да яе „Карла“.

Калі прыехаў наш дарагі Генэрал (Энгельс), ён сказаў—і гэта мяне тады амаль што абурыла супраць яго:

„Мавр таксама памёр“:

На справе так гэта і было.

З жыцьцём мамачкі зьнікла і жыцьцё Мавра. Ён упарта вёў барацьбу з сваімі хваробамі—ён-жа да канца быў барацьбітом, але ён быў зламаны. Агульнае становішча яго здароўя ўсё пагаршалася. Калі-б ён быў больш эгоістычным, ён проста на ўсё махнуў-бы рукой. Але-ж для яго існавала нешта, што было вышэй за ўсё,—гэта была яго *адданасьць справе*. Ён імкнуўся скончыць сваю вялікую працу і таму згадзіўся паехаць яшчэ раз адпачыць.

Вясной 1882 году ён накіраваўся ў Парыж і Аржантэйль,¹ дзе я з ім сустрэлася. Мы правялі з Жэні і яе дзецьмі некалькі шчаслівых дзён. Потым Мавр накіраваўся на поўдзень Францыі і, нарэшце, у Альжэр.

За ўвесь час яго знаходжаньня ў Альжэры, Ніцы і Канах яго прасьледвала дрэннае надвор'е. З Альжэру ён пісаў мне доўгія лісты. Шмат якія з іх я загубіла, бо згодна яго просьбы я перасылала іх Жэні, а яна далёка ня ўсё вярнула мне назад. Калі Мавр вярнуўся, нарэшце, дадому здароўе яго было ў надзвычайна дрэнным становішчы і пачалі непакоіцца і чакаць самага найгоршага. Восень і зіму ён па парадзе доктара прабыў у Вэнтноры, на востраве Уайт. Тут я павінна ўспомніць, што ў гэты-ж час я паехала, па заданьню Мавра, з старэйшым сынам Жэні Жанам (Джоні), на тры месяцы ў Італію. Вясной 1883 году я паехала да Мавра, узяўшы з сабой і Джоні,

¹ Гутарка ідзе аб паездцы, памянутае у пачатку гэтага разьдзелу. Рэд.

якога ён любіў больш за ўсіх сваіх унукаў. Я павінна была вярнуцца, бо мяне чакалі мае лекцыі.

Але вось зваліўся апошні страшэнны ўдар: вестка аб сьмерці Жэні. Жэня старэйшая і самая любімая дачка Мавра памерла раптоўна (8 студзеня). Мы атрымалі лісты ад Мавра—яны зараз перада мною, у якіх ён пісаў, што здароўе Жэні паляпшаецца і што нам (Галене і мне) непакоіцца няма чаго. Тэлеграму з паведамленьнем аб сьмерці мы атрымалі праз гадзіну пасля ліста, у якім Мавр пісаў гэта. Я зараз-жа паехала ў Вэнтнор. Мне прыходзілася ў жыцьці перажываць нямала горкіх мінут, але-ж ніколі мне ня было так цяжка, як тады. Я адчувала, што вязу майму бацьку сьмяротны прыгавор. У часе гэтае доўгае цяжкое падарожы я ламала сабе галаву над тым, як мне перадаць яму гэту вестку. Але-ж мне ня прышлося нічога гаварыць, мяне выдаў выраз майго твару. Мавр адразу сказаў: „Наша Жэнечка памерла“, і тут-жа прапанаваў мне ехаць у Парыж да дзяцей. Я хацела застацца з ім, але-ж ён не цяпеў ніякіх прэчаньняў. Ледзь прабыўшы ў Вэнтноры поўгадзіны, я зноў рушылася ў бязрадасную дарогу, у Лёндан, каб адтуль зараз-жа ехаць у Парыж. Я зрабіла тое, чаго хацеў Мавр дзеля дзяцей.

Ня буду гаварыць аб сваёй зваротнай падарожы, я з жахам успамінаю гэты час—якія душэўныя пакуты і якія мукі. Але даволі аб гэтым. Я вярнулася, і Мавр таксама вярнуўся дадому, *каб памерці*.

Цяпер яшчэ некалькі слоў аб мамачцы. Яна памірала на працягу доўгіх месяцаў і выцерпела ўсе жудасныя мучэньні, якія нясе з сабой рак. Усё-ж яе звычайна добры настрой, яе невычарпальны гумар, які табе даволі вядомы, не пакідалі яе ні на мінуту. З дзіцячай нецярплівасьцю распытвала яна аб тагочасных выбарах у Германіі (1881 год) і як яна цешылася з прычыны нашых перамог. Да самай сьмерці яна была бадзёрай і імкнулася жартамі разганяць наш непакой. Яна, якая так жудасна пакутвала, жартавала, *сьмяялася*—сьмяялася над намі і над дактарамі, над нашым непакоем. Амаль да апошняга моманту яна была ў поўнай прытомнасьці і калі ўжо ня мела больш магчымасьці гаварыць—яе апошнія словы былі зьвернуты да „Карла“—яна паціскала нам рукі і прабавала ўсьміхацца.

Што-ж датычыцца Мавра, дык ты ведаеш, што ён, перайшоўшы са спальні ў свой габінэт у Мэйтлен-Парку, апусьціўся ў сваё крэсла і спакойна заснуў.

Гэта крэсла стаяла ў „генэрала“ да самай яго сьмерці, цяпер яно ў мяне.

Калі будзеш пісаць аб Мавру, не забудзься аб Ленхэн (што не запамятуеш аб мамачцы, я ведаю): Ленхэн была да пэўнае ступені тэй восьсю, навакол якой вярцелася ўсё ў доме. Наш лепшы і самы верны друг. Дык не запамятай аб Галене, калі будзеш пісаць аб Мавру!

Цяпер перадам табе, згодна з тваёй просьбай, некаторыя падрабязнасьці аб знаходжаньні Мавра на поўдні. Мы,

г. зн. ён і я, былі ў пачатку 1882 году ў Жэні ў Аржантэйлі. Сакавік і красавік Мавр правёў у Альжэры, а май—у Мон-тэкарло, Ніцы і Канах. Канец чэрвеня і ўвесь ліпень ён ізноў жыў у Жэні, дзе ў той час была і Ленхэн. З Аржантэйлю Мавр паехаў з Лаураю ў Швайцарыю, Вэвэ і г. д. У канцы верасня і пачатку кастрычніка ён вярнуўся у Англію і зараз-жа паехаў у Вэнтнор, дзе мы з Джоні яго наведалі.

Вось яшчэ некалькі даных у адказ на твае запытаньні. Наш маленькі Эдгар (Муш) нарадзіўся, здаецца, у 1847 годзе і памёр у канцы 1855 г. 5 лістапада 1849 году нарадзіўся „маленьлі Фокс“ (Фоксік), Генрых і памёр прыблізна ва ўзросьце двух гадоў. Сястрычка Францыска, якая радзілася ў 1854 годзе, памерла яшчэ младзенцам, месяцаў адзінаццаці.

Пераходжу да твайго пытаньня аб нашай добрай Галене ці „Німі“, як мы ў апошнія часы яе называлі таму, што яе так празваў, ня ведаю чаму, Джоні Лонге, калі быў яшчэ зусім маленькім. Маленькай дзяўчынкай 8-9 гадоў, Ленхэн трапіла да маёй бабушкі фон-Вэстфален і расла разам з Маврам, мамачкай і Эдгарам фон-Вэстфален. Да старых Вэстфаленаў Ленхэн назаўсёды захавала далікатную прыхільнасьць. Мавр таксама надта іх любіў. Ён не пераставаў расказваць нам аб старым бароне фон-Вэстфалене, аб яго надзвычайным веданьні Шэкспіра і Гомэра. Ён мог дэкламаваць цэлыя песьні Гомэра ад першага да апошняга слова, і большасьць драм Шэкспіра ён таксама ведаў напамяць, па-ангельску і па-нямецку. Бацька Мавра—Мавр надзвычайна высока цаніў свайго бацьку—быў, наадварот, сапраўдным „французам“ XVIII стагодзьдзя. Ён ведаў напамяць Вольтэра і Русо, як стары Вэстфален—Гомэра і Шэкспіра. Сваёй надзвычайнай многаграннасьцю Мавр быў бязумоўна ў значнай меры абавязаны гэтым „спадчынным“ уплывам.

Але-ж вернемся да Галены. Ці пасялілася яна з маімі бацькамі да іх пераезду ў Парыж, ці пасяля (а пераехалі яны туды зараз-жа пасяля шлюбу), я сказаць не магу. Толькі ведаю, што бабка прыслала яе маладой дзяўчынкай да маёй маткі, „як лепшае з усяго, што яна магла ёй паслаць,—верную, дарагую Ленхэн“. І верная, дарагая Ленхэн засталася ў маіх бацькоў, а пазьней прыехала і яе малодшая сястра, Мар'яна. Яе ты бадай ці памятуеш, гэта было ўжо пасяля цябе...

НЭНДЗА І НЕДАСТАЧЫ

Аб Марксу непамерна многа лгалі; гаварылі, паміж іншым, і аб тым, што ён быццам-бы жыве весела і шумна, тады як маса радавых эмігрантаў на вачох яго галадае і гіне. Я ня лічу сябе ў праве тут уваходзіць у далейшыя падрабязнасьці, але-ж магу сказаць толькі адно: тыя моманты вострага безграшоўя, памінаньне аб якім мы знаходзім у па-

асобных запісах г-жы Маркс, ня былі адзінкавымі выпадкамі, заўсёды магчымымі, асабліва калі людзі жывуць ў чужыні бяз усякае дапамогі. Самая злосная эмігранцкая нэндза на працягу гадоў перасьледвала Маркса і яго сям'ю. Ня так многа знойдзеца эмігрантаў, якія-б перацярпелі большыя недастаткі, чымся Маркс з сям'ёй. Нават і пазьней, калі яго заробкі павялічыліся і набылі больш сталы характар, сям'я Маркса ня была пазбаўлена клопатаў аб штодзённым хлебе. Гадамі — і гэта былі гады, калі горшы час ужо застаўся ззаду, адзінай вернай крыніцай яго даходу быў адзін фунт стэрлінгаў (20 марак), які Маркс кожны тыдзень атрымліваў за свае артыкулы ў „Ньюёрскай Трыбуне“...

МАГІЛА МАРКСА

Яе трэба было-б хутчэй назваць *фамільным склепам* сям'і Маркса. Яна знаходзіцца на *Хайгэцкіх* могілках у паўночнай частцы Лёндану, на ўзгорку, адкуль відаць увесь вялізарны горад.

„Помніка“ Маркс для сябе не хацеў. Паставіць тварцу „Комуністычнага Маніфэсту“ і „Капіталу“ іншы помнік, апрача таго, які ён сам сабе пабудаваў, было-б абразай для вялікага нябожчыка. У галавах, а таксама ў сэрцах мільёнаў рабочых, якія ўжо „злучыліся“ па яго закліку, ён ня толькі пабудаваў сабе помнік, цьвярдзейшы за медзь, але і стварыў жывую глебу, на якой усё, чаму ён вучыў, ператвараецца, а часткова ўжо ператварылася ў справу.

Мы, соцыял-дэмократы, не прызнаем сьвятых, і магілы, як сьвятыні, для нас ня існуюць, але мільёны людзей з падзякай і з пацанаю помняць аб чалавеку, які спачывае ў магіле на поўначы Лёндану. І праз тысячы гадоў, калі барбарства і няразьвітасьць, якія цяпер паўстаюць супроць вызваленчых імкненьняў рабочае клясы, стануць амаль непраўдападобнай казкай мінулага, вольныя, удзячныя людзі будуць стаяць ля гэтай магілы з непакрытай галавой і будуць гаварыць сваім дзецям:

„Тут спачывае Карл Маркс“

Тут спачывае Карл Маркс і яго сям'я. Простая мармурная пліта, абвітая плюшчам, ляжыць у галовах магілы, абкладзенай мармурам. На пліце напісана:

JENNY VON WESTPHALEN

*The beloved wife of
Karl Marx*

Born 12. February 1814

Died 2. December 1881

AND KARL MARX

Born May 5. 1818; died March 14. 1883

AND HARRY LONGUET

Thier grandson
Born July 4. 1878; died March 20. 1883

AND HELENE DEMUTH

Born January 1. 1823; died November 4. 1890

ЖЭНІ ФОН-ВЭСТФАЛЕН

Улюбёная жонка
Карла Маркса
Радзілася 12 лютага 1814 г.
Памерла 2 сьнежня 1881 г.

КАРЛ МАРКС

Радзіўся 5 мая 1818 г., памёр 14 сакавіка 1883 г.

і ГЕНРЫХ ЛОНГЕ

іх унук,

Радзіўся 4 ліпня 1878 г., памёр 20 сакавіка 1883 г.

і ГАЛЕНА ДЭМУТ

Радзілася 1 студзеня 1823 г., памерла 4 лістапада 1890 г.

У сямейнай магіле пахаваны ня ўсе памершыя члены сям'і. Трое з памершых у Лёндане дзяцей пахаваны на іншых лёнданскіх могілках: адзін з іх Эдгар („Муш“) напэўна, а два другія магчыма—на могілках Уайтфільд Чэпель у Тотэнхэм Корт Род. Жэні Маркс, любімая дачка Маркса, пахавана ў Аржантэйлі каля Парыжу, дзе сьмерць вырвала яе з круга яе квітнеючай сям'і.

Але-ж калі і не для ўсіх памершых дзяцей і ўнукаў знайшлося месца ў сямейным склепе, дык знайшлося яно для аднаго чалавека, які быў членам сям'і, хоць і ня быў зьвязаны з ёю кроўна—для „вернай Ленхэн“, Галены Дэмут.

Тое, што яна будзе пахавана ў сямейнай магіле, вырашыла яшчэ г-жа Маркс, а за ёю і сам Маркс. І Энгельс, у сваёй вернасьці ня ўступаўшы Ленхэн, разам з застаўшыміся ў жывых дзецьмі выканаў гэты абавязак, што ён зрабіў-бы па свайму ўласнаму пабуджэньню.

Як дзеці Маркса адносіліся да Ленхэн, як сардэчна яны былі да яе прывязаны, з якім піэтэтам пачытаюць яе памяць, даводзяць апублікаваныя ў другім месцы (вышэй) лісты малодшай дачкі Маркса.

Наведваючы апошні раз Лёндан, я вяртаўся дадому праз Парыж. У Дравэйлі, дзе Ляфарг і яго жонка, Лаура Маркс, наладзілі сабе прытульнае вясковае гнязьдзечка, я паглыбіўся разам з „Ленхэн“ у старыя лёнданскія ўспаміны і загаварыў аб сваіх намерах напісаць гэтую кніжку. Тады і яна сказала мне, таксама, як гэта зрабіла і Тусі ў сваім вышэйпаданым лісьце і трохі пазьней вусна: „глядзі-ж, не забудзься на Ленхэн“.

Не, я не забыўся на Ленхэн і ніколі яе не забуду. Яна-ж цэлыя сорок гадоў была мне *другам*, а ў часы эмігранцкага жыцця ў Лёндане была іншы раз і маім „добрым гэніем“. Як часта яна пазычала мне некалькі пені, калі ў маіх кішэнях сьвістаў вецер, а ў хаце Маркса было ня так ужо пуста— таму, што калі там наступаў пост, тады ў Ленхэн нічым нельга было пажывіцца. І як часта, калі маіх кравецкіх здольнасьцяў ужо нехапала, яна па-мастацку рэстаўравала на некалькі тыдняў якую-небудзь неабходную частку туалету, замяніць якую мне ня было чым з грашовых прычын.

Калі я ў першы раз пабачыў Ленхэн, ёй было 27 год. Красуняй яна, праўда, ня была, але сваёй высокай, стройнай фігурай і прыемнымі рысамі твару яна была вельмі вабная. У паклоньніках у яе недахопу ня было, і яна ня раз мела магчымасьць зрабіць добрую партыю. І хоць яна не зьвязала сябе ніякім абяцаньнем, але-ж для яе адданага сэрца было само сабой ясна, што яна павінна застацца з „Маврам“, г. зн. „г-жою Маркс“ і з дзяцьмі.

І яна засталася,—а юнацкія гады прабеглі. Яна засталася, пераносячы з імі нэндзу і недахопы, гора і радасьць. Спакой прышоў толькі тады, калі сьмерць скасіла людзей, з лёсам якіх яна зьвязала свой уласны. У Энгельса яна знайшла пакой, у яго-ж памерла, забываючы аб сабе да апошняй мінуты. Цяпер яна пахавана ў сямейнай магіле.

Друг Мотэлер „чырвоны паштавік“, які цяпер жыве ў Хэмстэдзе, непадалёк ад Хайгэту, апісвае магілу Маркса наступным чынам:

„Магіла Маркса абкладзена белым мармурам, з таго-ж каменя зроблена і маленькая пліта, на якой чорнымі літарамі напісаны імёны і дата. Дзёран, прывезены мною ў свой час з Швайцарыі, плюшч і некалькі кусьцікаў руж, большаю часткаю зарослых травой, служаць небагатай аздобаю магілы. Два разы на тыдзень я звычайна праходжу каля Хайгэту, там, дзе спачывае Маркс. Калі магіла ўжо надта моцна зарастае, я выпалваю траву. Іншы раз тое-сёе пасохне, асабліва калі лета такое гарачае, як два апошнія гады (сёлета, калі на контынэнце было столькі дажджоў, у Англіі быў сухмень, якога ніхто ня помніць і нават у парках трава зусім пасохла). Нават з дапамогаю *Леснэра* я ня меў магчымасьці захаваць магілу ад сонца, і таму мы нарэшце былі прымушаны,— вядома, са згоды *Эвелінгаў*, якія з прычыны празьмернай далёкай адлегласьці прыяжджаюць толькі зрэдку,—даручыць магілу догляду стоража на могілках.

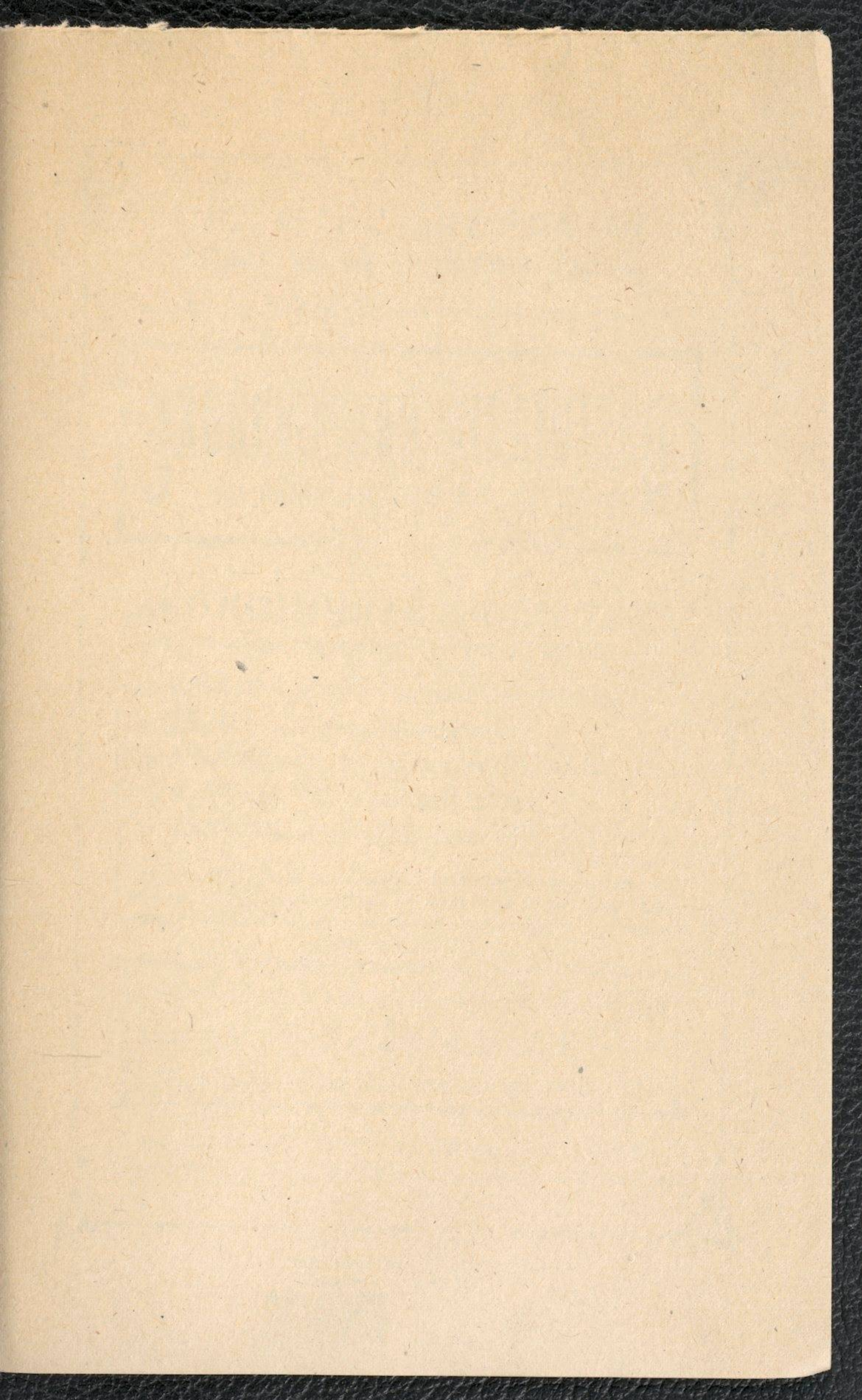

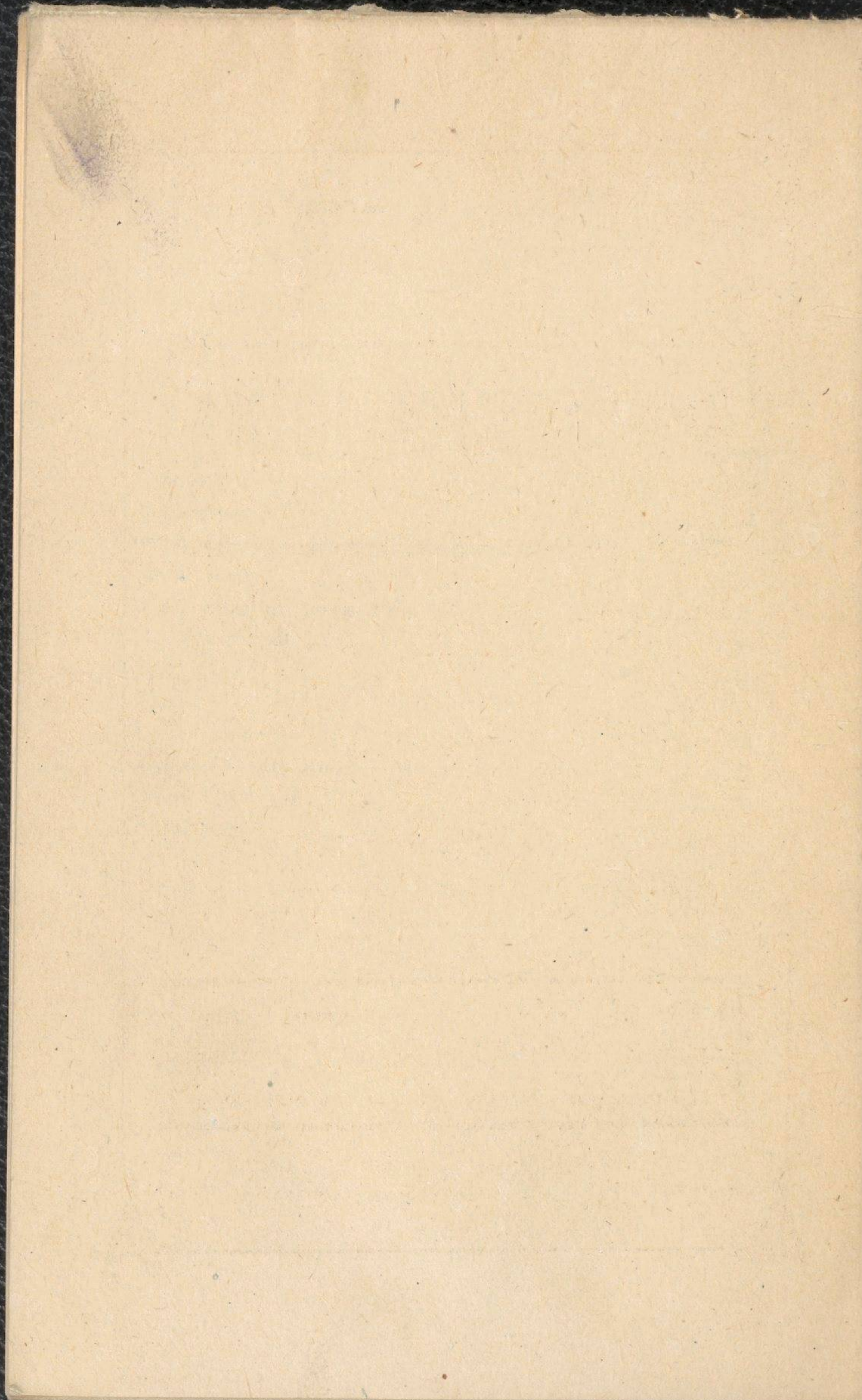
З Ь М Е С Т

	<i>Стар.</i>
Першая сустрэча з Марксам	5
Першая размова	5
Маркс—вучыцель і выхаваўца рэволюцыянераў	7
Стыль Маркса	10
Маркс як політык, вучоны і чалавек	12
Маркс за работай	15
Маркс і дзеці	17
Ленхэн	19
Гулянкi з Марксам	20
Хвароба і сьмерць Маркса	22
Нэндза і недастачы	26
Магіла Маркса	27

ІНСТЫТУТ ЭКОНОМІКІ
БЕЛАРУСКАЙ АКАДЭМІІ НАВУК

выдае на бел. мове бібліотэку пад назваю

ЭКОНОМІЧНАЯ БІБЛІОТЭКА

Пад рэдакцыяй профэсара Т. Ф. ДОМБАЛЯ

„ЭКОНОМІЧНАЯ БІБЛІОТЭКА“

— складаецца з пяці наступных сэрыяў: —

I-я СЭРЫЯ—Маркс, Энгельс, Ленін, Сталін.

II-я СЭРЫЯ—Экономічныя школы.

III-я СЭРЫЯ—Працы інстытуту эканомікі.

IV-я СЭРЫЯ—Навукова-папулярная.

V-я СЭРЫЯ—Экономічна-тэхнічная.

Выданьне разьлічана на 3 гады і будзе заключаць у сабе каля 1000 арк. Па выхадзе працы „Экономічнай бібліотэкі“ паступаюць у продаж ва ўсе магазыны Дзяржаўнага Выдавецтва Беларусі і БАКТ.

У бліжэйшы час выходзіць эканомічны даведнік

== „УСЕ РАЁНЫ БССР“ ==

з 12 каляровымі картамі і эканомічны атлас БССР

НА ўСЕ СЭРЫІ АДКРЫТА АБОНЭМЭНТНАЯ ПАДПІСКА.
ЗВАРОЧВАЦА ПА АДРАСУ: Менск, Беларускай Акадэмія Навук.

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001024127279

Цена 75 кап.